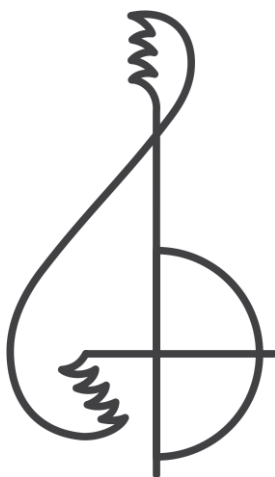

12+

10
2016

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2016

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2016

НОМЫРЫ ИС:**МАЛИТИ ГЕУÆРГИ: 130 АНЗИ**

Геуæргийы тыххæй дзурынц 6

*АБАЙТЫ Вассо, ДЗАГУЫРТЫ Гуыбады, ЦÆРУКЪАТЫ
Алыксандр, ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат, ХЪОДЗАТЫ
Æхсар, ХОДЫ Камал, ДЖЫККАЙТЫ Шамил*

МАЛИТИ Геуæрги. Æмдзæвгитæ 15

ХУЫГАТЫ Сергей. Лекъаг радзырдтæ. Кæрон 20

ХЪОДЗАТЫ Æхсар. Рагбонты зарæг. Æмдзæвгæтæ 67

ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболат. Дыууæ радзырды 79

НОГ НОМ

АБУ ХАСАН Лайла. Æмдзæвгæтæ, новеллæ 87

БЫРНАЦТЫ Барон. Уарзты рубайтæ 91

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

**БРЫТЪИАТЫ Созырыхъо. Ирон адæмон сфæлдыстады
тыххæй** 95

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

МÆРЗОЙТЫ Сергей. Мæ сæфт хуры хай. Радзырд 104

АРВИСТОН 116

УÆЛÆМХАСÆН

Михаил СИНЕЛЬНИКОВ. Стихотворения и переводы 127

*Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы*

МАЛИТИ ГЕУЃЕРГИ: 130 АНЪИ

ГЕУÆРГИЙЫ ТЫХХÆЙ ДЗУРЫНЦ

* * *

1928 азы сæрд. Уæд æз фыццаг хатт балцы ацыдтæн Дыгургоммæ. Бахæццæ дæн суанг Дзынагъамæ. Ам фыццаг хатт фембæлдтæн Малиты Геуæргийыл. Уый куыста хъæуы скъолайы ахуыргæнæгæй. Асæй рæстæмбис, æлвæст уæнгтæ, фæтæн цæсгом, тынг саулагъз. Байæфтон æй хъæуы ныхасы, адæммимæ цæуылдæр зæрдиагæй дзургæ. Йæ сæрыл уыди хуымæтæджы фыййауы цъæх нымæтхуд. Хуымæтæджы ирон дзабыртæ йыл. Иннæ адæмы æхсæнæй йæ дарæсæй ницæмæй хицæн кодта. Уый – дарæсæй. Мидæгæй та æмбæхст уыд æргъæвд-зæрдæ поэт-романтик æмæ цардцыбæл удгоймаг. Уый фæсивæдмæ сидти рухсмæ æмæ сгуыхтытæм:

*Рохсмæ, фæсæвæд тундзетæ,
Рохсмæ цæуетæ æнгом,
Нифс, лæгдзийнадæ уарзетæ,
Скæнтæ муггагмæ стур ном.*

*Арвмæ мæсуг амайетæ,
Хормæ скæнетæ фæндаг,
Гъæйт, зæрдиуагæй уайетæ,
Догъи ма уотæ фæстаг!*

*Тари цæфсæд сæребарæ,
Мегъи сорæд æ тунтæй.
Цард мабæл уæд гъезæмарæ,
Зæнхæ райзол уæд рунтæй.*

*Рохсмæ, фæсæвæд, тундзетæ,
Рохсмæ цæуетæ æнгом,
Нифс, лæгдзийнадæ уарзетæ,
Скæнтæ муггагмæ стур ном.*

(«Федог»)

Уый бæллыд, адæм сæ хотыхтæ иуварс кæд фехсдзысты æмæ æфсымæрты цард кæд кæндзысты, ахæм замантæм.

*Тæходуй, æна,
Ацæмæзау дин
Æз ку фестинæ
Дессаг фæндургин.
Хъазбеги цъонгмæ
Исцæй цæуинæ,
Дессагон зартæ
Æрцæйцæгъдинæ...
Уæд йеугур дуйней
Æрæмбурд уидæ,*

*Мæ цæгъдтæлтæмæ
Æригъосидæ.
Кæми ци седзæр,
Кæми ци мæгур, –
Бауарзионцæ*

*Мæ дессаг фæндур...
И фарни тунæ
Æрфелауидæ, –
Уарзондзийнадæ
Æрфедар уидæ.
Уæд алли адæм,
Уæд алли бæстæ
Æркалионцæ
Сæ тохæн гæрзтæ...*

Малийы-фырты поэзийы кæрæй-кæронмæ, сырх æндахау, бæлвырд-бæрæгæй зыны иу миниуæг: авторы дисы æфтауы музыкæйы, зарæджы æмбисонды тых. Уый йын у, адæймаджы зæрдæмæ уæздан рухс, фарн чи бауадзы, чи йæ сног кæны, ахæм диссаг. Поэты цæстытыл иудадзыг уад ирон эпосы номдзыд хъайтар, æвæджиау зæрдæргъæвд музыкант æмæ зарæггæнæг, йæ уадынды уастмæ-иу сырдатæ æмæ адæм цинзæрдæ æнгом бинонтау кæмæн æрбамбырд сты, æрдз-иу æгасæй кæмæ æрыхъуыста, уыцы Ацæмæзы фæлгонц. Поэт бæллыди ног Ацæмæзмæ – уый хъуамæ йæ зардæй балхæна дзыллæйы зæрдæтæ, хъуамæ уыдон ферох кæной æнусон фыдæх æмæ маст, сæ къух сисой хæцæнгæрзтыл.

Фæлæ, Малийы-фыртмæ гæсгæ, зарæг æрмæст дуне ноггæнæг нæу. Уый сног кæны зарæггæнæгæн йæхи дæр. Фыццаг æркастæй уадиссагæй ницы и фыййау Гудзунамæ. Мæгуыр, æнарæхст. Гæвзыкк æмæ йыл сæмпæрчыйы ном сбадти, суанг ма йæ æдылыдзæф дæр хонынц. Чызджытæ йыл худæгæй сæхи схæссынц, Хистæр фыййау Бæбæт ын йæ чызджы нæ дæтты, былысчылæй йæм кæсы, худы йыл.

Фæлæ Гудзуна йæ фосы дзугимæ иунæгæй куы баззад, уæд йæ уадындз райста.

*Æ уодæнбал – æ хæтæл
Хебæраги æ уæлдзогæ
Æривæруй æ цъухбæл.*

*Гъæйди-гъа, цæгъдун нийдайуй, –
Æд хæтæл æдули нæй.
Уой, десгæнгæ, ниффæнзунцæ
Хуæнхтæ, кæмттæ æмбурдæй...*

Диссаджы ныхæстæ:

Æд хæтæл æдули нæй...

Гудзуна уадындзæй зарынмæ куы бавнæлдта, уæд æдылхъуызæн нал у. Йæ зæрдæ базыртыл атæхы, æмæ уый руаджы лæг куырыхон басгуыхы. Раздæр ыл йæхи худæгæй чи хаста, уыдон ныр йæ цуры ницыуал сты.

Фæлæ уæлтæмæн канд зонды æмсæр нæу. Уый у лæджыхъæды æмсæр дæр. Æмæ мах уынам: фыдæвзарæн куы скодта, Дыгурмæ цыфыддæр знæгтæ куы æрбабырстой, уæд æрмæст Гудзуна, адæм былысчылтæ кæуыл кодтой, æрмæст уыцы Гудзуна æрлæууыд æгъатыр знаджы ныхмæ ныфсхастæй. Æмæ йæ цард сæрмæсæр баивта йæ фыдызæххы сæрибарыл.

Æмæ ма ногжы иу диссаг сарæзта музыка. Уый ссис уарзондзинады гуырæн. Йæ уадындзы зарæгæй хъомгæсы фырт мæгуыр Мæхæмæтæн («Гъонгæси фурт мæгур Мæхæмæт») бантыс-ти ханы хъал чызг Гиданнæйы зæрдæ балхæнын.

*Изæри усми æ даргъ хæтæлæй
Мæгур Мæхæмæт ку ниццагъдидæ,
Уæд хани кизгæ Гиданнæ рæсугъд
Бæрзонд мæсугæй сах нийгъосидæ,*

*Уарзт райгъал уидæ уæд йе ‘взонг зæрди,
Хори тинау йин барохс кæнидæ
Æ рæсугъд æнгас, æ рæсугъд цæсгом.*

Ханæн йæ маст рафыцы, Мæхæмæтæн йæ саухил сæр фæрæтæй ахауын кæны æмæ йын æй кауы михыл æрсадзы: уадз æмæ иууылдæр зоной, æххуырст ханы чызджы бауарзынмæ йæ ныфс куы бахæсса, уæд æм цы бæллæх æнхæлмæ кæсы, уый:

*– Базонетæ нур, куд фæууарзунцæ
Гъонгæси фурттæ хани кизгутти!*

Фæлæ ханæн йæ фæндтæ фæсыкк сты. Уымæн иу хабар не ‘рцахста йæ сæр: хан кæд цыфæнды тыхджын у, уæддæр уарзты цур йæ бон ницы у. Гиданнæ-рæсугъд йæ уарзоны амарды хабар куы фехъуыста, уæд болат хæсгардæй йæ зæрдæ барæхуыста...

Малийы-фырты романтикон поэзийы музыка æмæ музыканттæ цы бынат ахсынц, уый кой кæнгæйæ мæ бон æнæ зæгъгæ нæу поэтæн йæхи æмдзæвгæты музыкайы тыххæй. Уый дыгурон поэзийы уникалон у. Номхуындæй Малийы-фырт, стæй иунæг уый сарæхсти дыгурон ныхасы сусæгтæ, йæ ритмы фидыцтæ, йæ æллангтæнаг, сæрибар æмæ тасгæ-уасгæ фæзилæнтæ райхалынмæ æмæ æххæстæй равдисынмæ.

Мæнæ цалдæр скъуыддзадзы.

*Ци кæнуй, цума, ме ‘лхуйнæ,
Ку нæбал зелуй дзæбæх!
Мæ цæститæбæл гъазунцæ
Сау нимæт æмæ сау бæх.
(«Æлхуйнæ»)*

Кæнæ:

*Нæй Дзулей зæрдæ æнцойнæ,
Йе æ фагæ нæ хуссуй, –
Æд æхсæвæ æд-æ-бонæ
И мæсугæй фæлгæсуй.
(«Дзуле»)*

Кәнә:

*Куд ниххаудтәй мард и донмә,
Уой әстәлутә уидтонцә...
Уой цәхьалтә кәрәдземән
Десә-дзорә фәкодтонцә...*

(«Дзандзирахъ»)

Кәнә:

*Сах не ‘ркалдзәнәй хебари
Кедәр кизгә цәсти суг, –
Дә фәсмәрдә номи кадән
Гьәу не сдасдзәнәй мәсуг.*

(«Гудзуна»)

Кәнә:

*И фарни тунә
Әрфелауидә,
Уарзондзийнадә
Әрфедар уидә.*

(«Тәходуй, әна...»)

Ләмбынәг-ма ныхъхъусут ацы рәнхъытәм. Сә хъуыды сын нә зонд нәма әрцахсы, афтә нын нә зәрдә балхәны сә кәләнгәнәг ритм әмә азәлд. Ахәм әмдзәвгәтә кәсгәйә, зәрдыл әнәбары әрләууынц Белинскийы ныхәстә, Пушкины тыххәй кәй загъта, уыдон: «Что это за стих! Он нежен, сладостен, мягок, как рокот волны, тягуч и густ, как смола, ярок, как молния, прозрачен и чист, как кристалл...»

Малийы-фырты размә дыгуронау фыста стыр поэт Гуыр-дыбеты Бласка. Йе ‘взаджы хъәздыгдзинад диссаг куыд нәу! Фәлә дыгурон әмдзәвгәйы сусәгтә кәронмә нә рахатыдта. Малийы-фырты фәстә дәр дыгуронау дзәвгар әмдзәвгәтә фыст әрцыди. Курдиаты гакк сыл бәрәгәй зыны. Фәлә дзы уыләны тасгә-уасгә хъазт нә хъуысы. Кристаллау рәсуг дәр не сты. Әвәццәгән, уыцы сусәгдзинад, зәллангәнаг дыгурон стихи сусәгдзинад, Малийы-фырт йемә ахаста йе ‘нафоны ингәнмә...

Абайты Вассо

* * *

...Иуахæмы... мæм (Геуæрги – ред.) Областы ахуыры хай-адмæ æрбацыди. Фæныхæстæ кодтам, стæй мын йæ ногфыст кадæг «Гъонгæси фурт мæгур Мæхæмæт»-ы кой ракодта. Куы мын æй бакастайд, уый йæ фæндыд. Куыnnæ бацин кодтаин Малийы-фырты ног уацмысыл. Фыст уыди лыстæг дамгъæтæй, æнæ уæлдай хъулæттæй. Бакасти йæ стыр зæрдиаг æмæ разæнгардæй. Йæ галиу къухæй хæцыди кадæджы текстыл, рахиз бæрзонд систа, амонагау. Каст куы фæци, уæд мæм йæ дынджыр хъоппæг цæстытæ ныццавта цæхæртæ калгæйæ, уæдæ йын цы аргъ ыскæнин, зæгъгæ. Кадæг тынг фæцыди мæ зæрдæмæ йæ мырты диссаджы азæлд, йæ арф мидис, йе ‘ххæст аивадон формæ æмæ йæ адæмондзинадæй. Йæ ног сфæлдыстадон сгуыхты тыххæй «Парнасæй æрвыст лæгæн» сæрыстырæй йæ къух райстон. Тарстæн та, йæ кадæг искæмæ ратдзæн æмæ фесæфдзæни. Фæндыди мæ, мæнмæ йæ куы ныууагътаид, уый: ирон литературæйы астæуккаг кълæсты хрестоматимæ йæ бахæссин, зæгъгæ, йын загътон. Уый сразы мемæ, ныууагъта йæ. Æмæ йæ кадæг рацыд уыцы хрестоматийы. Уæдæй нырмæ ацы кадæг ссис адæмы исбон æмæ нæ хизы ахуыргæнæн чингуытæй...

Дзагуыргы Гуыбады

* * *

Геуæргий поэзий тухæ æй æ лирикон тогдадзинтти, æ романтikon бæрзонд тахти. Æй хъæбæр субъективон. Æхе меддуйнейæй рацæуы Геуæрги дуйнемæ. Алли устур аййевадæ дæр субъективон фæууы. Печорин к’ адтæй? Лермонтов æхуæдæг фæстаг æрдой уæнгæ дæр! Устур аййевадæ уотемæй игуруй. Геуæргиæн е ‘нкъарæнтæ, æ зин, æ рист – æ поэзий игуарæнтæ. Фал æ уод еске ристæй æнæресгæ н’ адтæй, ‘ма еци рист дæр æ уоди тогдадзинттабæл рацудæй æ дессаг уадзимистæмæ. Гъе, уомæй иссæнцæ еугур адæмон...

...Æ поэзий сосæгдзийнæдти дæгъæл æ поэзийæн æхе медæгæ римæхст æй...

...Æ уадзимистæ кæсун, сойна хуæрæгау, æнахур лигъз æма зæлланг æнцæ. Зундæй син балæдæрæн нæййес, – æрмæст уодæй. Мæнæ Лермонтов куд загъта, уотæ: «Люблю Отчизну я, но

странною любовью, Не победит ее рассудок мой». Не победит рассудок... Куд дессаги хузи равдиста поэт æ æнахур уарзт æ Фидибæстæмæ. Æхуæдæг дæр æй зундæй нæ лæдæруй еци уарзт, зунди дæлбарæ нæй – уодæй цæуй...

...Малити Геуæрги адæмон ке æй, е Хуцауæй лæвæрд æй. Адæмæй нецæмæй хецæн кодта: фиййауи хæццæ – фиййау, бæхгæси хæццæ – бæхгæс, хумгæнæги хæццæ – хумгæнæг, ахургонди хæццæ ба – ахургонд. Мудибиндзæ дидингутæбæл куд фæззелуй ‘ма син сæ нектар куд исесуй, уотæ Малити Геуæрги дæр адæми уодæй, царди æрфитæй иста æ поэтикон муд. Ами ма мæ фæндуй еу гъуди зæгъун. Поэт гъæуама ахургæндтæй дæр ахургонддæр уа, фулдæр зона, идарддæрмæ уина.

Геуæргий уадзимисти зиннуй е ‘стур культурæ, æ ахургондзийнадæ. Æма аци гъуддаг дæр – Хуцауи устур лæвар – е скурдиади хæццæ æ кæнон кодта.

Цæрукъаты Алыксандр

* * *

Сæрибар æмæ хæдбары сæрхъуызой, ирвæзынгæнæн поэзийы сæрхъуызой, Геуæрги фыццаджыдæр æмæ сæйраджыдæр йæ адæмы ирвæзын кодта, се ‘взагыл сын кæй фыста, уымæй. Поэт сæрибар æмæ хæдбар нæ уыдзæн, йæ адæм сæрибар æмæ хæдбар куы нæ уой, уæд. Адæм та сæрибар æмæ хæдбар нæ уыдзысты, сæхи ‘взаг сын куы нæ уа, куы нæ йыл дзурой, куы нæ йыл кæсой, куы нæ йыл фыссой, уæд. Се ‘взагыл сын литературæ, театр, зонад, скъола, прессæ, радио æмæ телеуынаг куы нæ уа, уæд. Сæ национ мон, се ‘вæлхатт æмæ сæ хæдбындур се ‘взагыл куы нæ æвдисой, уæд.

Малиты Геуæрги æмæ дыгурон адæмæн æнæ кæрæдзи уæвæн нæй, æмæ кæрæдзийæн хъуамæ дæттой æмæлæт...

(...) Дыгурон æвзаг æмæ дыгурон адæмон поэзийы сусæгдзинад æмæ йæхи сæрмагонд курдиаты сусæгдзинад Малиты Геуæргийы кæрæдзийæн хицон, тугхæстæг кæй скодта æмæ сæ йæ уацмысты арæхстджынай, дæсныйæ кæй равдыста, уый йын радта хæдхуыз, хæдбындур æнæиумæйагдзинад...

(...) Нартæм уыд хатиаг æвзаг. Хъайтар-иу хатиагау куы сдзырдта æхгæд чырынмæ, уæд-иу йæ дуар байгом, кæннод æй

æндæр ницы амалæй – нæдæр тыхæй, нæдæр арæхстæй – бакодтаис. Алы æвзагæн дæр ис йæхи хатиаг æвзаг, æмæ йæ зоны æрмæст поэт. Поэт, хатиагау дзургæйæ, бакæны адæмы уды дуар æмæ йын нывналы йæ бынмæ. Дыгурон æвзагæн йæ хатиаг æвзаг Геуæргийы хуызæн ничи зыдта æмæ дыгурон адæмы уды бынмæ Геуæргийы хуызæн ничима нывнæлдта...

(...) Геуæрги уыд Хуыцауы хуызæн æмæ фæлдыста йæхи поетикон дуне, йæхи геуæргион дуне...

Дзуццаты Хадзы-Мурат

* * *

...Геуæрги мæнгтæ дзурын йæ сæрмæ не ‘рхаста, йæхиуыл комдзог рацæуыны бæсты цæхгæр æрлæууыди, фыдæнхъæл æй чи фæкодта, уыцы системæйы ныхмæ æмæ æргомæй загъта: «Нырыккон царды нæ арын, чи мæ сцырындзæг кæна, ахæм темæ». Ома, Поэты ном нывондæн æрхæссыны бæсты нывондæн æрхаста йæхи. Уæдæ ма стугыхт цы ваййы!

Бирæ сфæлдыстадон бынтæ нæ баззади Геуæргийæн – йæ фыстытæй ма нæм æрхæццæ, йе ‘рцахсыны размæ джиппы уагъд чи ‘рцыд, æрмæст уыдон. Уыцы уацмысты гуырæнтæ сты йæ иубæстон адæмы удысконд, зондахаст, се ‘рвылбоны фыдæбон, сæ цинтæ, сæ ристæ, сæ бæллицтæ. Уымæ гæстæ сæ адæм дæр сæ зæрдæмæ айстой арф, зыдтой сæ æнæ чиныгмæ кæсгæйæ. Поэты къухы æфтыди дуне, æхсæнад, æрдз æмæ удгоймаджы ‘хсæн вазыгджын ахастытæ ирдæй æвдисын. Сæ хъуыдыты æмæ æнкъарæнты тых, сæ музыкалон нывæст æмæ сæрибар улæфтæй Геуæргийы æмдзæвгæты æмæ кадджыты хуыздæртæ кад скæникой цавæрфæнды номдзыд литературæйæн дæр («Зар», «Цифæ рæстæги», «Гурусхæ», «Дзирæстæ», «Дзандзирахъ» æмæ æндæртæ).

Хъодзаты Аехсар

* * *

...Малиты Георги йæ фыццаг мыхуыргонд æмдзæвгæ «Цæхъал» куы ныффыста, уæд ыл, æвæццæгæн, ссæдз азы дæр нæма цыдаид. Диссаг у, æвæдза: адæймаг Хуыцауы зынгæй хайджын куы ваййы, уæд уыцы зынг риуы бирæ нæ фæстиат кæны,

æрвæрттындау бæстæ æваст ныррухс кæны; æмæ гуырысхойаг нал ваййы: дунемæ фæзынд, ныронг цы нæма фæндауыди, ахæмтæ зæгъынхъом гуырда.

«Цæхъал» поэты фыццаг поэтикон уацмысыл нымад кæй у, æрмæст уый тыххæй нæ ракодтон йæ кой. Тынгдæр уымæн, æмæ мæм афтæ кæсы, цыма уацмыс канд æбæрæг бæлццонæ æбуалгъ хъысмæтыл фыст нæу – ис ын символикон нысаниуæг. Иуæй, æмдзæвгæ-балладæйы æппæт фактурæйыл бæлвырдæй зыны, фидæны стыр нывгæнæг йе сфæлдыстады ныфсджын æмæ фидарæй кæй æрлæууыди сæйраджыдæр эпикон, героикон-романтикон фæндагыл; иннæмæй та уыцы уацмысæн рахонæн ис Георгийæн йæхи трагикон хъысмæты фыдохы рагфидиуæг...

Ходы Камал

* * *

...Поэты сфæлдыстады аивдæр къабаз у йæ интимон лирика...

... цæвиттойнаг у къаннæг æмдзæвгæ «Зар» (1909 аз). Уый у хуымæтæг, фæлæ рæсугъд æмæ тыхджын уарзты зарæг. Уым ирдæй зынынц адæмон царды уаг æмæ удыхъæд, лæппу æмæ чызджы уæздан ахастытæ, ирон этикет. Æмдзæвгæйæн поэтикон фидауц дæттынц бынæттон колорит æмæ национ мон. Зарæг у усгур лæппуйы монолог. Фыццаг строфайы зæгъы йæ фæндон: сыхаг чызджы зæрдæ куы зонид, уæд ын уый дæр раргом кæнид йæ зæрдæ. Ацы хуымæтæг фæндонæ зыны лæппуйæн йæ уарзты æмрæнхъ йæ уæздандзинад. Сæрыстыр æмæ хæдæфсарм лæппу у хиуылхæцгæ, кæны аргъ сылгоймаджы æнкъарæнтæн æмæ йæ фæндонæн.

Дыккаг строфайы поэтикон фæлгонцтæ арæст цæуынц национ царды символикæйæ. Минæвар фæцæуид гæды. Цы нысан кæны уыцы фæлгонц, цæй символ у? Иуæй-иу адæмты таурæгъты гæды у калмцæгъдæг (змееборец), ахæм функцитæ йын ис ирон аргъæутты дæр («Хæрзгæнæг хорз нæ ары»). Гæды бар дары къона æмæ артдæстмæ. Ацы хъуыддаг нын раргом кæны цауы дыккаг хай: «Æрхæссидæ мин лæвари æрхи агæ æд рæхис». Уыдон сты ирон артдæст æмæ бинонты царды символ. Уарзон чызгимæ фæндонæй бинонтæ скæнын – уый у хуымæтæг лæппуйы уаз бæллиц.

Лирикон хъайтары уæх кæронмæ раргом ис æртыккаг стро-

файы. Лæппуйæн йæ бæллиц куы сæххæст уайд, уæд сфыцид сир, бахæрид дзы афтæ бирæ, кæуинаг куыд фæуа. Цы амонынц ацы «æнæсæрфат» ныхæстæ? Лæппуйæн цин æмæ амондæй йæ сæр разилид æмæ кæнид «æрра» митæ. Кæддæр хæринæгтæй уыди сылгоймагон æмæ нæлгоймагон. Ирон сир уыдис сылгоймагты хæринаг, кодтой йæ зиуонтæн, лæгæн кад нæ уыд сир хæрын. Уæздан æмæ сæрыстыр лæппу æрра митæ кæныныл разы кæй у, уымæй зыны йе стыр уарзондзинад, йæ диссаджы бæллиц. Афтæмæй национ æууæлтæ æмæ символтæ ацы зарæджы фестадысты сыгъдæг поэзи.

Джыккайты Шамил

МАЛИТИ Геуæрги

ГУРУСХÆ

Нæ, нæма ‘ууæндун нерæнгæ,
 Нæй, мæ зæрдæ нæй æнгъæл,
 Æвеппайди гиризгæнгæ
 Ду сиййевдзи уай мæнбæл.
 Æримисæ устур десæн,
 Хебæраги, цид, æнцад
 Ци дзурдтонцæ кæрæдземæн
 Нæ цæститæ хаттæй-хатт...
 Фал æ зæрдæ уотæ ‘нцонæй
 Кæд сиййевуй силæстæг,
 О, ме ‘нгарæ, æдемонæй
 Уарзт ма хонæ уæд сугъдæг.
 Уалæ стъалутæ зæгъунцæ,
 Уарзт мед адæм мæнгæ ке ’й, –
 Фудæнæнги ке гæлдзунцæ
 Дууæ уоди кæрæдзей...

1914

ЦЪИФÆ РÆСТÆГИ

Цъифæ бони æппун неци
Æз мæхемæ æркæсун
‘Ма нæ фендеун мæ деси
Уалæ арвмæ искæсун.

Мæ кæрдзин æма мæ цæнхæ
Æз феуелун уæд зиндæр, –
Фæккæсуй мæмæ нæ зæнхæ
Мисти къахæй ниллæгдæр.

Нæлтæ, силтæ, уо мæгуртæ,
Над нæмунцæ золкъитау...
Йехх, ку уайдæ мæ базуртæ, –
Фæттæхинæ цæргæсау.

1915

БУНДОРИ КАТАЙ

Æмбес æхсæви мæйрохсмæ
Ку æрхуссуй гъæу æнцад,
Бакæнуй, цид, æрхунбадæ
Нæ зæронд бундор уæлнад...

Гъæйда-гъа, кæун нийдайуй,
Нæ уорамуй цæстисуг:
– Рацæйевгъудæй мæ догæ,
Ниццæйкалдæй мæ мæсуг.

Нур сиййивтонцæ дзамантæ,
Æристадæй æндæр цард,
Нур феронх æнцæ бундортæ,
Фæттæргай æнцæ идард...

Исфæлхаттæй нур дзилагæ,
Неке хонуй мæн хуцау,
Нурмиккон мæмæ зæнхонтæй
Некебал æй æнгæлдзау...

Намняти Коста.

Нам в думи свои стіраючись,
 О брати менших він сиротил.
 У стихах его — душі сверкання —
 Металом плачущим звеніло.
 Поворини галний наро́да,
 Він пош, чім правда и любовь
 И звиздр сілнє — свобода
 Живуть не там, гдє лється кровь;
 Тіо в царство вишого сознанья
 Нам можна вєсть не зубий мєл,
 А мєсли творєскої сознанья —
 Жива творєска рєч.
 Как облик мочного титана,
 Свєрхак лєдани, как алмаз,
 Витамєш єму нє-подє тумана
 Стєдой, тємнєтєвєнний Кавказ.
 Умолиг, Но стихах его повєдєт
 Гдє єдучах лєдєєн єще звєнит,
 И мєрє тємному скєвєзє турє
 О сонєцє вєчєномє говоритє.

Г. Малєєв.

1916 г. 20 мєртєа.

Нецибал дæн æз мед адæм,
Нецибал æй мæ амонд,
Нæбал ерун фæтки адæ?
Кувд, минасæ ‘ма нивонд...

Ка нæ зонуй мæн гузавæ,—
Ку лæдæридæ мæнау...
Тæходуй æма и зæнхæ
Ку ниттонидæ фæлтау!

Нæ зæронд бундор мæйрохсмæ,
Ку æрхуссуй гъæу æнцад,
Гъе уотæ кæуй æноси
Далæ коми и уæлнад.

1927

ТÆЛМАЦТÆ ГЕУÆРГИЙЫ УЫРЫССАГ АМДЗÆВГÆТÆЙ

МÆЙÆМÆ

Ивад мæйæ, седзæрхалæ,
Æ хъурмитæ фæлкъевуй, —
Бæрзондæй мин, куд йе ‘мбалæн,
Зæрдгин салан æрветуй.

Фæццæйгъузуй гъосгъонагæ,
Ниррæдзæхсуй нидæн рохс, —
Æнæмуггаг, æнæрвадæ,
Ниййарауй мæ фæсгъос.

Нæ халхъити, цъеувадеси,
Цазæ мегъи фæсдзæгат
Цъæдæхау æз дæр мæ деси
Фæццæйгъузун хаттæй-хатт.

Æрлимæн уо, цæй, мæ хæццæ,
 Ду фестæ мин цирагъдар,
 Рохснаг тунæй, зинги къæрццæй
 Фæццæйсора уоди тар.

* * *

Ци сах уаруй! Мæ инод къæс
 Нитталингæ 'й, ниммæтъял,
 Фæ-ммæ-кодта фудæхсæвæ
 Фунти фарнæй фудæнгъæл.
 Уæ, ме 'дард лимæн, ме 'нгарæ,
 Мæ рохс бæлди цæдесон,
 Тæходуй æма а усмæ
 Фæ-мма-уинæ дæ цæсгон!
 Ниццæйтухсинæ де 'фцæги,
 Æркъолæ кæнгæй мæ сæр,
 Фæккæуинæ хъæбæр берæ,
 Мæнкъæй сабиййау, æз дæр.
 Мæ дзиназунмæ нийгъосгæй,
 Мæ ниллæг къæси æнде
 Æрæллау уидæ сах уарун,
 Æрфунæй уидæ дуйне...

УАРИНДЗÆГ

Уариндзæг гъæрæй йе 'ртæхтæ
 Сифтæрбæл цæвуй.
 Усс, æртæхтæ, – зæрди тæртти
 Маст фунæй кæнуй.

*Дыгурон æвзагмæ сæ раивта
 Мамыкътаты Хъазыбег*

ЛЕКЪАГ РАДЗЫРДТÆ*

ПАХРУТДИН

Фыццаг хатт æй куы федтон, уæд æм кæсгæйæ баззадтæн: цыма йæхи хуызæн нæ уыди, афтæ мæм фæкаст. Мæ цæстытæ сæ тыбар-тыбурæй нал æнцадысты – йæхи хуызæн цæмæннæуал у ацы лæг?! Скьолайы директор Мæхæмæт-Гаджи мæ амыдта ахуыргæнджытæн:

– Базонгæ ут – нæ ахуыры хайы ног хицау! – Стæй мын мæ ном, мæ мыггаг æмæ мæ фыды ном загъта. – Нырма æрыгон лæппу у, æфсæрмыгæнаг лæппу æмæ йæм уæ дзæбæх цæстæй ракасут. – Мæхæмæт-Гаджийы ныхас цыдæр разæнгардгæнæг уыд, гыццыл æм цыма уæлтæмæнæй дæр цыдæр хæццæ кодта.

Ахуыргæнджытæ базмæлыдысты, сæ сæртæ разыйы æнкъуыст кодтой ме ‘рдæм. Чидæртæ мæм сæ худгæ дæр бакодта. Уый нæ базмæлыд. Иу каст мæм скодта йæ бадæнæй, æрмæст иу каст æмæ фæстæмæ астæрды фæйнаджытæм сарæзта йæ цæстытæ. Æз та-иу æм бакастæн, æмæ-иу æм афтæ кæсгæйæ аздадтæн. Уымæ кæсын мæ фæндыди – уæдæ йæхи хуызæн цæмæннæуал у! Фæлæ йæм цас кæсæн уыди! Исчи афтæ нæ загътаид – цы йæм ныджджыгъгъытт кодта йæ цæстытæ ацы лæппу, Пахрутдины хуызæн дзы фесæфти!

* Кæрон. Райдайæн кæс ацы азы 9-æм номыры.

Æмæ та-иу бакастæн иннæ ахуыргæнджытæм дæр, æмæ-иу сæм уымæн бакастæн, цæмæй та стæй уымæ бакæсон – йæхи хуызæн цæмæннæуал у, уымæн кæд исты базонин! Фæлæ йын цы хъуамæ базыдтаин, ардыгæй йæм райсоммæ куы кастаин, уæддæр?!

Ай диссаг нæу, лæджы фыццаг хатт фенай, искуы ис-нæй ахæм лæг, уый ма зонай, æмæ дæм афтæ фæкæса – йæхи хуызæн нал у! Æмæ-иу мæ хъуыдыты ныссуйтæ дæн – кæд раздæр æндæрхуызон уыд, уæд, цымæ, цы хуызæн уыди раздæр? Стæй мæм кæцæй æрцыд уыцы хъуыды, цæмæн мæм æрцыд æмæ нал у йæхи хуызæн?

Уæддæр та-иу ахæцыдысты мæ цæстытæ уыйырæм.

Ныр бады мæ акомкоммæ, æз æм фæдзурын кодтон, ахæм фæнд мæм и: хъуамæ йемæ аныхас кæнон – йæ куыст куыд цæуы, цæуыл тыхсы йæ куысты, цы æххуыс æй хъæуы ахуыры хайæ. Уый æрбахызт дуарæй, цыма хъуызгæ æрбакодта, уый хуызæн æнæ уæлдай сыбырттæй, йæ къухтæ фæстæмæ айста æмæ дуар æнгом ахгæдта, стæй йæм хæстагдæр цы бандон уыди, ууыл æрбадт. Æрбадт æмæ афтæ багуыбыр и, цыма гуыбырæй бадын куыд хорз зоны, уый мын æвдыста.

Æз нæ зыдтон, цы ныхас кæнынвæнд кодтон, уый нæ кæмæн цы пайда фæуыдзæн, æз æмæ Пахрутдинай, уый. Институты никуы фехъуыстон, скъолайы разамонджыты ахуыргæнджытимæ ахæм раныхас-баныхас кæнын хъæуы, уый тыххæй. Фæлæ ам мæ размæ цы чызг куыста, уымæн иу тетрадь разынди скъаппы, æмæ уыцы бæзджын тетрады уыдысты, ахуыргæнджытæй кæд кæимæ ныхас кодта, цæуыл ныхас кодта, куыд ныхас кодта, уыдæттæ биноныг фыстæй æмæ æз, цы кусон, куыд кусон, уыдæттæ кæй нæ зыдтон, уымæ гæсгæ сфæнд кодтон Аринæйы бафæзмын. Пахрутдин хистæр кæй уыди, уымæ гæсгæ мæ фыццаг ныхас хъуамæ уыдаид уымæ.

Аринæ уырыссаг чызг уыди. Уым кæмдæр, Уæрæсейы фæци каст педскъола æмæ йæ ардæм рарвыстой райдиан кълæсты уырыссаг æвзаджы ахуыргæнæгæй. Æвæццæгæн, дзæбæх арæхсти йæ куыстмæ æмæ йæ ахуыры хайы хицауæй сæвæрдтой. Ныр скъола астауккаг скъола куы сси, уæд æм астауккаг ахуыр йеддæмæ кæй нæ уыд, уый йын нæ амыдта ахæм бынаты кусын. Æмæ йæ ‘ндæр скъоламæ аивтой, мæн та йæ бынаты сæвæрдтой. Æз нырма уыцы аз фæдæн институт, цы зыдтон ахуыры хайы

куыстæн! Нæ куымдтон, фæлæ мæм куы ныххатыдысты, уæд фефсæрмы дæн, ницуал сæм сфæрæзтон дзурын.

Пахрутдин афтæ кæй бадти, уымæй тыхстæн, стæй мæм, йæхи хуызæн кæй нæ касти, уымæй та ноджы тынгдæр тыхстæн. Фæфæнд-иу кодтон – ауадзон æй, æндæр бонмæ аргъæвон нæ ныхас, фæлæ та-иу мæ фæнд аивтон: цæмæн хъуамæ аргъæвон нæ ныхас æндæр бонмæ? Афтæ куы раив-баив кæнон мæ фæндтæ, уæд мæ цæй ахуыры хайы хицау рауайдзæн! Уæдæмæ йын зæгъон æмæ уал раст сбада. Фæлæ йæм уый дæр куыд бадзурон, мæ фыды карæн куы у! Æмæ та-иу æм мæ цæсты кæронæй бакастæн – кæцæй мæм æрцыди уыцы хъуыды, куыд мæм æрцыди! Иннæ ахуыргæнджытæй – алчи йæхи хуызæн, уый та йæхи хуызæн – нæ! Хатт-иу мæм худæг дæр фæкастысты мæ хъуыдытæ æмæ-иу сыл худгæ дæр бакодтон.

Скъолайы хæдзарады хицау чи уыд, Лабазан, уый мын цалымæ, фатеры кæм бабадон, ахæм бынат агуырдат, – ахуыргæнджыты хæдзары цыппар уаты уыди, æмæ дзы дыууæйы чызг-ахуыргæнджытæ цардысты, дыууæ та дзы кълæстæ уыд, скъолайы агъуысты нæ фаг кодтой кълæстæ. Гъе, æмæ уал уæдмæ Исмаилтæм цардтæн. Исмаил æмæ мын йæ бинойнаг Чакар нæ мæ хæрдыл æууæндыдысты, нæ – мæ фынайыл. Чакар-иу мын сæ хуссарварс уæрæх хатæны ахæм фæлмæн æмæ сыгъдæг уат бакодта, æмæ далæ скæсæны паддзæхтæй алкæмæн нæ уыдаид ахæм уат. Исмаил йæхæдæг дæр ахуыргæнæг уыди. Пахрутдины кæстæр æфсымæр Тæгиримæ иумæ райдыдтой кусын. Пахрутдин йæхæдæг та – раздæр, дзæвгар раздæр уыдонæй.

– Цæй æмæ Пахрутдин, нæ ныхас æндæр бонмæ аивæм. Хорз? – загътон уыцы ныхæстæ æмæ ахъуыды кодтон: куы нæ хъавыдтæн нæ ныхас аргъæвынмæ, уæд æй цæмæн аргъæвтон?! Фæлæ мæм, æвæццæгæн, йæхи хуызæн кæй нæ касти Пахрутдин, уымæн фæфæнд кодтон афтæ зæгъын.

Пахрутдин базмæлыд, æрбакаст мæм, йæхиуыл схæцыд æмæ загъта:

– Спасибо.

Æмæ мæм афтæ фæкаст, цыма уыцы иунæг дзырд йеддæмæ нæ зоны уырыссагау, цымæ ма йæ ноджыдæр исты зæгъын куы бахъæуид уырыссагау, уæддæр та цыма «Спасибо» зæгъид. Æмæ мын мæ зæрдæ цыдæр балхъывта. Пахрутдин ацыд, æз ма бадтæн æмæ дуармæ кастæн, цыма фæстæмæ куы ‘рбаздæха, уымæй

тарстæн. Бадтæн, бадтæн æмæ мæм иу хъуыды æрцыди – цæй æмæ уалæ Исмаилтæм ссæуон. Æнæуи дæр сæм рагæй нал уыдтæн. Исмаилимæ аныхæстæ кæнон, Пахрутдины тыххæй дæр æй афæрстытæ кæнон истæмæйты. Исмаилтæ хъæуысæр цардысты, хæрдмæ сæм суайын хъуыд. Цыдтæн уыцы хæрды æмæ хъуыды кодтон Пахрутдиныл. Цæмæйдæр дзы цыма тæрсын дæр байдыдтон, афтæ мæм зынди. Æмæ ныр нæ ныхас аргъæвтам, фæлæ йæ бынтондæр куыд ныууадзæм, ууыл хъуыды кодтон. Цæмæн мæ бахъуыди уыцы ныхас, цæ?! Аринæ ныхас кодта ‘мæ кæнæд!

Стæй æрлæууыдтæн. Кæд дзæгъæлы цæуын Исмаилтæм? Кæд, нæхимæ куы ацæуин, уæд хуыздæр уайд? Фæлæ афтид къуымæ куы бацæуон, уæд мæ бынтон куы нæуал ныууадза Пахрутдин, æмæ та фæхæрд кодтон.

Чакар мыл тынг бацин кодта, уайтагъд фынг цæттæ кæныныл фæци. Исмаилимæ дзургæ дæр ницыма акодтам, æмæ нын царвджын хъайла, стæй, йæ фарсыл, Æддагон хъуыддæгты министрады агъуысты ныв кæмæн уыд, ахæм авг авардта нæ разы. Исмаил йæ æрмттæ цыдæр кæнгæ æхсызгон расæрфбасæрф кодта кæрæдзиуыл, афтæмæй мæм æрбакаст æмæ мæм касынтыл фæци. Æрæджиау мæм æрбадзырдта:

– Цæуылдæр тыхсыс, мæнæ лæппу.

Æз бахудтæн.

– Нæ тыхсын.

– Æз та дын афтæ зæгъын, æмæ тыхсыс.

Æз та бахудтæн.

– Тыхсгæ нæ кæнын, фæлæ мæ æнæуи цыдæр джиздары.

– Цы дæ джиздары æнæуи?

– Нæ йæ зонын. Мæнæ цыма чидæр мæ разы бабадти æмæ йæм куы бахæццæ уон, уæд мыл фæхæпп кæндзæн, æмæ фесхъиудзынæн.

Исмаил бахудти.

– Æмæ уый тыхст нæу?

– Чи зоны, у тыхст дæр.

Уырыссаг арахъхъ фыццаг уыдонмæ банызтон, Исмаилтæм. Уæд мæ скъолайæ куы акодта, уыцы изæр. Бирæ нæ, иу агуывзæ. Уый дæр гыццыл агуывзæ уыди, арахънузæн агуывзæйæ дæр гыццылдæр. Уæддæр æй зивæггæнгæ банызтон – нæ уарзтон уырыссаг арахъхъ. Ирон арахъхъ-иу анызтон нæхимæ хъæуы

искуы-иу хатт. Фæлæ ныр афтæ нал базивæг кодтон. Анызтон уыцы гыццыл агуывзæ æмæ фынгмæ багуыбыр дæн. Æнæуи дæр бирæ фæсæрæндæр дæн. Мæ улæфæнтæ уыцы дзæбæх феуæгъд сты. Исмаил та агуывзæтæ æрыдзаг кодта, стæй мæм æрбакасти.

– Уæдæ дыл исчи куы фæхæпп кæна, уымæй тæрсыс, загътай?

Мæнмæ хæрын æрцыди, фæлæ мæм дзурын дæр æрцыди, æмæ сæ кæмæн цы кодтаин, уый нал зыдтон. Æмæ-иу хæргæ дæр акодтон, афтæмæй йын радзырдтон, Пахрутдин мæм йæхи хуызæн кæй нæ кæсы, уыцы хабæрттæ.

Исмаил мæм хъуыста æмæ та-иу бахудти, адæймаг йæхицæн куыд бахуды, ахæм худтæй.

– Уæдæ дæм кæй хуызæн фæкасти?

– Цæмæйзон, кæй хуызæн мæм фæкасти.

– Æмæ раздæр цы хуызæн уыд, уый зоныс?

– Цæмæй йæ зоныс?!

– Уæдæ афтæ гæнæн куыд и – лæджы ма зонай, стæй дæм йæхи хуызæн мауал фæкæса?

– Кæд нæй афтæ гæнæн, уæд мæнмæ цæмæн фæкасти?

– Кæд дæм фæкасти?

– Куыддæр æй федтон, афтæ.

Исмаилæн йæ цæсгомыл йе ‘рдæбоны худтæй ницуал аздад, йæ сæр аракъул-бакъул кодта йæ уæхсчытыл, стæй мæм гуырыс-хогæнæджы каст æрбакодта.

– Уæ хæдзарвæндаджы дæснътæ уыди?

– Цæй дæснътæ? – бакастæн æм æз дæр.

– Раджы-иу цы ‘рцыди, уый-иу чи базыдта, стæй, фæстæдæр цы ‘рцæудзæн, уый дæр-иу чи базыдта.

– Цы агуырдат ахæм дæснътæ нæ хæдзарвæндаджы!

Исмаил мæм уæддæр касти ‘мæ касти, стæй мын, цыма рагæй цы загъынмæ хъавыд, уый дзырдта, афтæ загъта:

– Æвæццæгæн, дунейы диссаг йеддæмæ ницы и. Йæ диссæгтæ йын куы æвзарай æмæ сæ иуварс куы æрæвæрай, уæд ницуал аззайдзæн дунейæ.

Стæй мын уым фæкодта сæ Ног азы куывды хабæрттæ.

Цæвиттон, Ног аз æрбаввахс æмæ кæстæр ахуыргæнджытæ, уæлдайдæр æрцæуæг чызджытæ, базмæлыдысты: Ног азы куывд скæнæм!

Се змæлд сын куыннæ бафиппайдтаиккой хистæртæ æмæ развæлгъау бахъæлдзæг сты: куывдæй хуыздæр цы и! Стæй, Ног азы бæрæгбон куывдæй куыд сфидауа, афтæ цæмæй хъуамæ сфидауа!

– Уæдæ мах ахæм куывд скæндзыстæм æмæ ма бирæ азты йæ кой кæндзысты Ансалтайы, – раргом кодтой сæ фæндтæ кæстæртæ æрцæуæгæй-бынæттонæй. Лабазан лæппу рагæй нал уыд, æмæ ма дын уый дæр иу ран лæууыд. Куывды кой йеддæмæ дзы ницуал фехъуыстаис.

Чызджытæ уайтагъд æхца амбырд кодтой æмæ дыууæйæ Махачкалайы балаууыдысты – уæдæ Ботлихы уыйбæрц дуканитæ кæм уыди, æмæ Ног азы куывдæн цы хъæуы, уыйбæрц алцы-ницы кæм балхæдтаиккой! Уымæн йе ‘ртыккаг бон алчи сихоры ламаз кодта, афтæ чызджытæ Ботлихæй телефонæй æрбадзырдтой хъæусоветмæ – æрбахæццæ стæм! Лабазан йæ хæрæг аифтыгъта æмæ сæ размæ атагъд кодта. Хæрæг йæ уæргъты бын нал зынди, уыйбæрц дзæкъул-мæкъул ыл ныццæмæдтой, афтæмæй фæхæрд кодта суадонæ фæрсты скъоламæ ссæуæны.

Хæринагтæ бынæй, сæхи дыууæ хатæны фæкодтой чызджытæ, фынгтæ та скъолайы тыргъы равæрдтой, дæргъæй-дæргъмæ фынгтæ – афтæ нæу, нæ, ахуыргæнджытæ Ног азы куывд кæной, æмæ хъæусоветы кусджыты ма ‘рбахоной, колхозы разамонджытæм ма бадзурой! Æмæ дын уæд пыррыччытæ нæ кæндзысты дæ куывдыл адæм!

Фынгтæ тасыдысты кæмдæр, уыйбæрц хæрд æмæ сыл нуæзт ныккалдтой, æмæ куыд нæ цæл кодтаиккой уый хуызæн хoxаг уæнгдых адæм! Уæдæ-иу йæ дала фæндырæй дæр куыд нæ ныццагътаид, физкабинеты хицау дæр чи уыд æмæ Ногдзауты разамонæг дæр, уыцы Абдул-Гаджи! Æмæ-иу куыд нæ ныззарыдаид йæ судзгæ хъæлæсæй, скъолайы мæрзæгæй дæр чи куыста æмæ артгæнæгæй дæр, уыцы абадгæ Патъимат! Æмæ куыд нæ кастысты хæрзад хoxаг адæммæ уыцы алыхуызон уырыссаг хæринагтæ! Фæлæ дзы уæддæр, мæнæ æууæрст дзидзайæ пырындзы гагæтимæ хæццæйæ цы тымбыл хæмпæлгæндтæ скодтой, уыдонæн æмбал нæ уыди. Уайтагъд-иу афтидæй аздадысты фынджы астæу уыцы къуырф тæбæгътæ æмæ та-иу сæ, чызджытæй чи фæразæй, уый æрыдзаг кодта, уæртæ рæбынæй цы аг уыди, уымæй.

– Хъæбæртæ хорз хæринаг у! – Йæ сæр ныттылдта колхозы

сæрдар Маджид, æмæ уыцы къуырф тæбæгъæй иу-цалдæр хæмпъалыгонды фыццаг Пахрутдины уæлæнгай тæбæгъмæ æрбафтауц кодта, цы даргъхъæд уидыг дзы уыд, уымæй, стæй та – йæхи тæбæгъмæ. – Куыд æй скодтой, цæмæй йæ скодтой, уымæй сæ куы нæ бафæрсон, уæд нæ ныллæудзынæн. Мæнæ уал систæм!

– Уæллæй-гъи, ахæм хæринаг мæ хъуыры никуы ацыд, – йæ æхсызгон гуым-гуым райхъуыст Пахрутдинæн йæ парахат рихиты бынæй. Стæй сæвнæлдта йæ рихитæм – мацы сыл андæдза уыцы хæринагæй! Æрлæгъзытæ сæ кодта. – Æз та сæм не ‘фсины æрбарвитыны фæнд кæнын. Уый хуыздæр фæхæст уыздæн, куыд арæст сты, ууыл дæр, цæмæй арæст сты, ууыл дæр. Ахæм дзæбæх хæринаг дæ хæдзары скæндзынæ, уымæй хуыздæр цы и!

– Уæдæ цы! – сразы и Пахрутдинимæ Маджид, бакасти Пахрутдинмæ, йæ рихитыл-ын æрхæцыдысты йæ цæстытæ – уыцы бæзджын сау рихитæ уыцы схъæлæй лæууыдысты уыцы гуыбыр фындзы бын. Æнæуи йæ сæры урсытæ фæзынди, фæлæ рихитæ уыцы сау тæмæнтæ калдтой, гъе! – Ибон Ботлихы уыдтæн æмæ дæ Джабраил фарста, куыд, дам, у – райæххæсткомы куы кусы. Йæ рихитæ ма, дам, афтæ схъæл сты.

– Бирæ мын фæхæлæг кодта Джабраил мæ рихитæм, – нал фæлæууыд Пахрутдин, йæ хæрын фæуагъта æмæ та сæвнæлдта йæ рихитæм, æрлæгъзытæ сæ кодта. – Иумæ ахуыр кодтам Ботлихы. Стæй уый Буйнакскы скъоламæ ацыд. Æз нæ ацыдтæн.

Раст уыцы рæстæджы цыдæр сусу-бусу ссыди фынг-фынг дæле æмæ фæсабыр и, фынджы астæумæ куы схæццæ и, уæд. Стæй та нæуæгæй базмæлыд. Хъуыддаг уый мидæг уыди æмæ хъæусоветы фыссæг чи у Нури-Паша, уый йæ тæбæгъы астæу цыдæр дзидзайы карст ратул-батулæй нал æнцад. Иуæрдæм-иу æй атылдта йæ уидыджы бырынкъæй, стæй та-иу æй иннæрдæм дæр æрбатылдта. Уæд, йæ фарсмæ, колхозы хынцæндоньы хицау чи у, уый бадти, Абдурахман æмæ уый хъусы цыдæр куы бадзурид, йæ арм ын уыцы къуырфæй бахаста йæ хъусмæ, афтæмæй. Æмæ бавнæлдта йæ уидыджы цыргъ фындзæй дзидзайы карстмæ Абдурахман дæр. Дзидзайы карст урс-урсидæй зынди йæ уæлæ ныхысæрыйас цармы гæбаз уыцы лæгъз дардта. Дыууæ лæджы, карæдзимæ ныццарæзтой сæ цæстытæ, æмæ сын сырх кæнынмæ фесты сæ цæстытæ. Стæй æмыстад фæкодтой дыууæ лæджы æмæ сæ хъæр фæцыд, иумæ фæцыд сæ хъæр,

цыма дыууайæ нæ ныхъхъæр кодтой, фæлæ сæ иу ныхъхъæр ласта, уый хуызæн – афтæ баиу и сæ хъæр, гъе! Æмæ æгæр кæй фæтарстысты, уымæн афтæ баиу и сæ хъæр, æвæццæгæн:

– Джауыры фыд бахордтам!

Хъæр фыццаг царыл сæмбæлд, стæй уырдыгæй фынгыл йæ тæпп фæцыди æмæ йæ дзыгъал-мыгъулæй нал æнцæд уыйæппæт тæбæгътæ æмæ æвгты уæлæ.

Пахрутдин иуæрдæм ныззылди, иннæрдæм ныззылди – кæд хъазгæ кæнынц, уæд уый цы хуызæн хъазт у?! Кæд нæ кæнынц хъазгæ, уæд бæсты сæфт куы ‘рцыд! Уæдмæ фынг схæрхæцъа – чи стгæ фæкодта æмæ йæ цæнгæ уæлæмæ ныйивæзта, чи йæ сæрмæ фæлæбурдта. Йæ къухтæ йæ хъæлæсы чи атъыста, ахæмтæ дæр дзы уыди.

– Уо Аллах! – фæцыди Пахрутдины хъæр, цыма йын йæ хъуырыл ауындзæны цæгбаст акодтой æмæ ныртæккæ хъеллау-гæнгæ аззайдзæн, уый хуызæн, стæй фестад æмæ фынг йæ разæй ахаста. Фынг фæуæлгом, йæ къæхтæ хæрдмæ хъилæй аздадысты. Йæхæдæг æддæмæ йæхи аппæрста Пахрутдин, уым зæххыл адæлгом æмæ сыджытмæ дæндагæй лæбурдта, æууылдта йæ, ту йæ кодта æмæ нæуæгæй лæбурдта зæхмæ. Хорз уыд æмæ сау-зым ахаста уыцы аз, мит нæ уыд, æмæ сыджытыл хæцыдысты йæ дæндагтæ.

Уый фæстæ скъоладзаутæ уагъд уыдысты. Ахуыргæнджытæ уагъд нæ уыдысты, фæлæ уыдон дæр нæ цыдысты скъоламæ – цæмæ дзы цыдаиккой?..

Стæй та Патъымат кълæстæ хæрзсæрфт ныккодта æмæ сæ арт сæндзæрста. Скъолайæн йæхицæн дæр цыма йæ фæллад ссыд, уый хуызæн зынд. Ахуыргæнджытæ цыдысты скъоламæ, «Ассалам-алейкум»-иу загътой, стæй-иу цыдæр зæрдæхсайгæ кæстытæ кæныныл схæцыдысты кæрæдзимæ сусæгæй-æргомай. Уæдмæ Пахрутдин дæр ссыди. Дуарыл бахызт æмæ, фæсдуар цы бандон уыд, ууыл æрбадт, йæ чингуытæ æмæ тетрæдтæ зæронд газеты биноныг тыхт, афтæмай сæ йæ уæрджытыл æрæвæрдта. Дзургæ никамæ ницы скодта, æмæ йын йæхимæ дæр ничи ницы сдзырдта. Æниу æй, чи зоны, се ‘ппæт зонгæ дæр нæ бакодтой. Æмæ ма йæ куыд бакодтаиккой зонгæ дæр: Пахрутдинмæ Пахрутдины хуызæнæй ницуал уыд. Йæ рихитæ – уыцы таучел лæуд чи кодта, уыцы гуыбыр фындзы бын, Пахрутдин уысмæн сгæрст кæй кодта йæ уыртæй, æмæ-иу сæ

дзæбæх куы ‘рлæгъзытæ кодта, уæд-иу йæ цъæх цæстытæ цæхæртæ куы акалдтой фырцинай – уыдонæн сæ кой-сæ хъæр дæр нал фæзынд цæсгомыл. Æниу-ма дзы цæй цæсгом уыд уыцы рихиты фæстæ! Æмæ йæ фындз, уыцы гуыбыр фындз, хохы фахсыл ратулынай тас кæмæн у, ахæм дуры лæуд кодта. Йæ рустæ, цардæфсæстæй азты уæз кæуыл нæ зынд, уыдон мидæмæ бахаудтой. Бадти æмæ йæ дыууæ къахы астæу цы зæххы гæппæл уыд, уырдаæм касти. Æмæ йæ фæсонтæ къуыппæй баззадысты, цыма йын сæ исчи хосы гуцъула атыста, уый хуызæн.

Уæд Нуриман æрбауад ахуыргæнджыты уатмæ, директор Аринæйы бынаты абадт æмæ иу каст фæкодта Пахрутдинмæ.

– Цыдæр зæгъынмæ хъавыс, хорз лæг?

Пахрутдин бамбæрста, директор æй нал базыдта, уый. Бахудагау кодта, фæлæ цæй худт æмæ цæй цыдæр! Æрмæст йæ былтæ базмæлыдысты, æнахуыр æвæрæз змæлд бакодтой йæ былтæ, иннæ цæсгом, цы уыд, уымæй баззади – уыцы къæйгондæй.

– Фæлæуу-ма, – фестади фæстæмæ Нуриман, – ай Пахрутдин куы дæ!

– Нал дæн Пахрутдин, – йæ сæр батылдта фæйнæрдæм Пахрутдин.

– Кæд, зæгъын, æндæр кæцондæр дæ æмæ нæм, зæгъын, исты хъуыдадджы фæдыл фæзындтæ.

Пахрутдин та йæ сæр батылдта, дзургæ йæм ницуал скодта. Æмæ та загъта уæд йæхæдæг Нуриман:

– Гъомæ, никуы ницы ‘рцæуы! Стæй Хъуыраны комкоммæ загъд куы и: барæй цы нæ бакæнай, уымæй азымджын нæ дæ.

Æмæ та йæ сæр батылдта Пахрутдин.

– Æгæр бирæтæ нын бары Хъуыран, табу йын уа!

Исмаил мæм æрбакаст æмæ кæсгæ мæнмæ кодта, афтæмæй авджы дзых агуывзæтæй фыццаг иумæ ныддардта, стæй иннæмæ. Афтæ мæм касти ‘мæ бæрæг уыд, цыдæр зæгъынмæ ма мын хъавыд. Фæлæ æз мæ фарст бауromын нал бафæрæзтон:

– Стæй цы фесты?

– Чи?

– Уыдон, куывдгæнæг чызджытæ?

Исмаил йæ былты кæронæй бахудт.

– Фæлыгъдысты. Лабазан сын сæ хуыссæнтæ, сæ дзаумæтты хæррæгътæ дыккаг бон Ботлихы балæууын кодта йæ хæрагыл. Хорз бакодтой, кæй фæлыгъдысты, уымæй.

– Цæмæй бакодтой хорз?

Исмаил мæм æрбакаст, цыма цы не ‘мбæлди, ахæм исты загътон, æмæ мын мæ рæдыд æмбарын кæнынмæ хъавыд, уыцы кастæй мæм æрбакасти, стæй загъта:

– Пысылмон дин халам-балам ма ‘нхъæл, лæппу. Карз у æмæ судзаг у. Сæ уроктæм дæр сын ничиуал бауагътаид йæ сывæлæттæ, уый зоныс?! Ничиуал сæм дзургæ скодтаид, ничиуал сæм лæугæ æркодтаид. Йæ бон у æмæ сæм лæбургæ дæр бакодтаиккой æмæ сæ къултыл фæхостаиккой. Уæдæ ма искуы уый уыди, æмæ Лекъты бæсты тæккæ рæбынмæ æнæзæгъинаджы фыд æрбантъæрай æмæ дзы хъæуы каджындæр лæгты хынцънтæ байдайай!

Исмаил мын мæ агуывзæйыл æрбахæцыд ме ‘рдæм æмæ та бахудти, – цыдæр зæрдæхсайгæ худт бакодта.

– Фæлæ йæ уæддæр ды цæмæй базыдтай, ды?!

– Цы?! – йæ фарст мæ цыдæрхуызон фæцагайдта Исмаилæн.

– Цы, нæ фæлæ, Пахрутдин йæхи хуызæн кæй нал у, уый. Дæхимæ диссаг нæ кæсы!

– Кæсы, – загътон æз, æмæ мæм куыднæ хъуамæ кастайд диссаг! Лæджы фыццаг хатт фенай æмæ дæм йæхи хуызæн ма фæкæса! Фæлæ йыл, æвæццæгæн, зынди, зынди йыл, æвæццæгæн, йæхи хуызæн кæй нал уыди, уый.

Июль, 2015

МÆХÆМÆТ

Йæ хъулаеттæ къаба йын нæдæр уæгъд уыд, нæдæр ын къуындæгад кодта æмæ йыл дзæбæх бадт, афтæмæй иу гыццыл лæппуйы æрбацæйкодта тыргъы. Лæппу йæ не ‘ййæфта, чысыл фæсте зад, æмæ афтæ зынд – нæ йæ фæнды, куы йæ кæнид, уый. Мидæмæ цыдысты, ахуыргæнджыты уатмæ, уый бæрæг уыд – комкоммæ дуармæ арæст уыди сæ цыд.

Æз бадтæн мæ бынаты рæбынæй ме стъолы фарсмæ æмæ сæм гом дуарæй кастæн. Сылгоймагæн йæ къаба суанг йæ фадхъултæм æххæст æмæ зын рахатæн уыд, мидæгæй ма йыл салбар уыд æви – нæ, уый. Уæдмæ ‘рбахæццæ сты дуармæ, æрбахызтысты мидæмæ. Æмæ куыддæр æрбахызтысты, афтæ йын мæ цæстытæ андæгъдысты йæ дæллагхъуырыл. Æмæ йыл куыд нæ андæгъдаиккой – уыцы даргъ дæллагхъуыр уыцы урс-урсидæй бæрзонд лæууы,

цыма йыл ацы дунейы йæхи равдисыны йеддæмæ ницы хæс уыди æппындæр. Æмæ дисыл бафтыдтæн – уæдæ амы сылыстæг уай, ацы тызмæг хæхты бахъомыл уай æмæ дын ахæм даргъ дæллаг-хъуыр уа! Æвæццæгæн, гыццылæй фæстæмæ уæззау куыстытæ кæй кæнынц, нæлгоймаджы куыстытæ, уый тыххæй афтæ у сæ сылыстæг – гыццыл куырæфцæг, гыццыл уæхскджын. Уæззау куысты даргъ дæллагхъуыр ницæмæн хъæуы, уæззау куысты фидар уæхсчтæ хъæуы, тæскъхæссæн уæхсчтæ.

Кæсгæйæ йæм кæй аздадтæн, уымæй фæкъæмдзæстыг, йæ армыл схæцыд, йæ цæсгомыл æй æруагъта, стæй йæ йæ дæллаг-хъуыры рæбын йæ риуыл бафæлдæхта. Æмæ мæм æрбадзырдта уырыссагау:

– Дæ бон хорз!

– Æгас нæм цу, – загътон æз дæр, сыстадтæн мæ бандонæй, стъолы фæсте рахызтæн æмæ йæ фарсмæ æрлæууыдтæн стъолæн.

– Завуч ды дæ?

– Æз дæн.

– Уæдæ æз дæумæ æрбацыдтæн.

– Хъусын дæм, – цыдæр хицауы ныхасы хуызæн рауад мæ ныхас æмæ уыцы ран мæхиуыл æрхудтæн. Уæдæ ам, Ансалтайы скъолайы ахæм хус æмæ æвзыд ныхæстæ-йедтæ фидауы!

– Ме ‘фсымæры лæппу у, – дзуры уæдмæ сылгоймаг, – сидзæр у, хæрзсидзæр – нæдæр ын мад и, нæдæр фыд, – афтæ дзургæ-дзурын лæппумæ æркасти. Йæ гом сæрыл ын йæ къух æрæвæрдта.

– Сидзæр, нæ? – загътон æз æмæ ацы ныхас бынтон нæ фæцыд мæ зæрдæмæ. Нæ фарст уыди, нæ – дзуапп. Ницы уыди æмæ дзы цы фæцыдаид мæ зæрдæмæ! Æмæ йæ æз куыд æмбæрстон, афтæмæй мын уыцы дæллагхъуыры аххос уыди.

– Æмæ мын æй ныфффысс скъоламæ, Мæхæмæты, – сылгоймагæн йæ уадултыл фæйнæ сырх тæмæны бындзыджы абадт æмæ уыцы дзæбæх сфидыдтой йæ уадултæ. Уырыссагау дзурын гъæйттæй фæрæзта, афтæ хорз æмæ цы дзырдта, уый дзæбæх æмбæрстон. Æмæ мын уый ахсызгон уыд. Уæдæ æнæрæдыд уырыссаг ныхас кæм разындаид а бæсты!

Æмæ уырыссагау кæй дзырдта, йæ къабайы бынтæй йæ салбар кæй нæ зынд, – кæд ыл уыди салбар, уæд – стæй ноджы йæ дæллаг-хъуыр афтæ даргъ æмæ афтæ урс кæй уыди, уыдæттæй мæм æрцыди иу хъуыды: ардыгон нæу, ансалтайаг, æндæр кæцондæр у, хæхтæ

кæрæдзийы афтæ кæм не ‘лхъивынц, æмæ гыццыл рухс кæдæм хауы арвæй, ахæм кæцондæр у.

– Æмæ йæ нырмæ цæуылнæ кодтат Мæхæмæты скъоламæ? Ныр йе ‘мбæлттæ æнæхъæн мæй куы ахуыр кæнынц, уæд ын зын нæ уыдзæни уыдоны баййафын!

– Нырмæ ам нæ уыди.

– Кæм уыди?

– Уалæ Кутаны.

– Цы ми дзы кодта?

– Цы ми дзы хъуамæ кодтаид! Мæ хо уым хъугдугæгæй кусы æмæ йæ уый акодта йемæ. Æнæфæразгæ хæссы æмæ, дам, ын кæд уымы уæлдæф исты феххуыс уайд. Стæй, дам, кæд ногдыгъд æхсыр дæр нуазид æмæ, дам, йæхиуыл фæхæцид. – Сылгоймаг фæлæууыд, æз дæр лæууыдтæн. Лæууыдтæн æмæ лæппумæ кастæн – къæсхуыр æмæ кæуындзаст, афтæ кæуындзаст уыди, æмæ афтæ зынд, куыддæр æм исчи исты сдзура – чи фæнды дæр уæд! – афтæ ныккæудзæн æмæ нал банцайдзæн йæ кæуынай. – Æмæ нæм цы куырдиат и дæумæ, уый зонис, завуч? – æнæнхæлæджы хъæрæй загъта сылгоймаг. – Пахрутдины къласмæ нын æй куы сфидар кæнис, афтæ нæ фæнды.

Æз кæстæ лæппумæ кодтон, афтæмæй бафарстон сылгоймаджы:

– Æмæ Пахрутдины кълас цы уæлдай у?

– Уый уæлдай у Пахрутдины кълас, æмæ нын хæстæг бавæййы Пахрутдин, æмæ йæм кæд хуыздæр фæдарид йæ хъус.

Сылгоймаджы ныхæстæм мæ цæстытыл ауади Пахрутдин: гыццыл гуыбыргомау, фæлæ нырма цæрдæг. Рæвдз-рæвдз ысцæйуайы суадоны рæзты уыцы фæхæрдгæнæны. Суадонмæ куы схæццæ ваййы, уæд хъуамæ фездæха, цыхцырмæ йæ армьдзыхъхъ бадара æмæ схуыпп кæна дон йæ армьдзыхъхъæй. Йæ дæларм чингуытæ æмæ тетрæдтæ – заронд газеты биноныг тыхт.

Пахрутдинай раздæр Ансалтайы зæххыл ахуыргæнæджы номыл йæ къах ничи æрæвæрдта.

Ботлихы стыр скъола ма гыццыл куы уыд, авдазон, уæд æй фæци каст, æмæ уæдæй нырмæ кусы ‘мæ кусы. Фыццаг дзы райдиан скъола уыд Ансалтайы – уæд дзы байгом и райдиан скъола, Пахрутдин Ботлихы авдазы скъола куы фæцис, уæд. Уый фæстæ авдазон сси уыцы скъола. Ныр та астæуккаг у. Пахрутдин кусы ‘мæ кусы.

Дзæнгæрæг ныццагътой, æмæ Пахрутдин уым аздад суадоны сæр кæмдæр. Стæй дуар байгом æмæ æрбахызт мидæмæ. Сылгоймаг æмæ лæппуйы куы федта, уæд йæ цъæх цæстытæ фертывтой. Бацинтæ сыл кодта. Сылгоймаг дæр ыл цинтæ кодта æмæ йæ къæхтæ йæ быны иуран нал лæууыдысты. Арадзур-бадзур кодтой сæхмидæг, стæй мæнмæ раздæхтой сæ цæсгæмттæ сæ дыууæ дæр.

– Мæ къласмæ мын æй ныффысс, кæд гæнæн и, уæд, нæ? – йæ сæр разыйы æнкъуыст кодта, афтæмæй разæнгардæй дзырдта Пахрутдин. – Стæй аздæхти лæппумæ, бахудти йæм йæ цъæх цæстытæй. – Мæхæмæт хорз ахуыр кæндзæни, стæй хорз лæг суыдзæни, раст Пехуымпар Мæхæмæты хуызæн лæг – Хуыцау дзы разы уæд!

Лæппу ницы загъта, лæууыди æмæ-иу йæ сæр куы йæ иу уæхс-кыл акъул кодта, куы йе ‘ннæ уæхс-кыл.

Иннæ ахуыргæнджытæ дæр иугай-иугай цыдысты мидæмæ æмæ мах рæбындæр балæууыдыстæм.

Сылгоймаг мæм æввахсдæр æрбасанчъех кодта.

– Уæдæ баныхас кодтам, нæ? Дæттыс нын нæ лæппуйы Пахрутдины къласмæ?

Æз цыма цæуылдæр тыхстæн, афтæмæй цыма нæ тыхстæн. Сылгоймагмæ цыдæр рохзæрдæ каст бакодтон. Уый бафиппайдта, кæй йæм бакастæн, уый, йæ рахиз æрфыгыл уæлæмæ схæцыд – схæцыд ыл æмæ йæ фæстæмæ æруагъта. Æмæ йын æз кæсгæйæ аздадтæн йе ‘рфыгмæ – куы ма йыл схæцид! Уыцы дзæбæх ыл схæцыди. Диссаг нæу, куыд дзæбæх ыл схæцыди!

– Ратдзæни йæ, махæн хорз завуч и, – дзуры уæдмæ Пахрутдин, æвæццæгæн, æз кæй ницы дзырдтон сылгоймаджы ныхасмæ, уый йæм хардзау æркаст.

– Хорз, – загътон æз дæр уæдмæ, – раззаг партæйыл æй сбадын кæн, стæй лæппутæн бафæдзæхс, æмæ йæ змæлын кæной семæ. Цас фылдæр змæла, уыйас хуыздæр.

– Мæхи зæрды дæр афтæ и, – загъта Пахрутдин дæр, фæлæ мæнмæ мæ амындтытæ уæлæнгай фæкастысты, æгæр уæлæнгай. Мæ зæрдæ бахудти мæхиуыл. Мæ цæстытыл та уыцы æрфыг уади, куыд ыл схæцыди, афтæмæй. Афтæ мæм зынд, цыма цыдæр зæгъынмæ хъавыд, афтæ йыл кæй схæцыд, уымæй. Уæдæ хъуыдæгтæ, мах куыд фæндыди, афтæ рауадысты, Айша, – дзуры разæнгардæй Пахрутдин, – Мæхæмæтмæ уæ зæрдæ ма ‘хсайæд,

– йæ къух систа æмæ йæ лæппуйы сæрыл æрæвæрдта, æрдæбон ын сылгоймаг йæхæдæг куыд æрæвæрдта йæ къух йæ сæрыл, афтæ.

Сылгоймаг базмæлыд йæ мидбынат, æрбакасти мæм.

– Мæхи дæр дын нæ бацамыдтон, бахатыр кæн. Мæ ном Айша у. Мæхæмæтæн йæ фыды хо дæн. Æз ам нæ цæрын æмæ уæ алыбон нæ тыхсын кæндзынæн. Уæ фæдзæхст фæуæд, дæу æмæ Пахрутдины фæдзæхст нæ гыццыл Мæхæмæт.

Æмæ мæ æрфæндыди, кæм цæры, уымæй йæ куы бафæрсин. Тынг мæ æрфæндыди, кæм цæры, уый зонын. Цæмæн мæ æрфæндыди, уымæн йæ бæлвырдæн ницы зыдтон, æмæ йын цы хъуамæ зыдтаин?

Уæдмæ Пахрутдин ахæцыд Мæхæмæты къухыл. Айша дæр фæраст и сæ фæрсты. Къæсæрыл куы фæцæйхызт, уæд ма мæм фæстæмæ фæкаст. Æз афтæ æнхæлдтон – схæцдзæни та йе ‘рфыгыл, æрдæбон ыл куыд схæцыд, афтæ – уыцы æнахуыр хæст та йыл скæндзæни æмæ та сфидаудзæни йе ‘рфыг, фæлæ йыл нал схæцыд. Æнауи мæм йæ къух фæтылдта.

– Фенынмæ уал!

– Фенынмæ! – адзырдтон æм æз дæр, стæй ме стъолы фарсмæ æрбадтæн. Ахуыргæнджытæ цыдæр æнарахст змæлд кодтой, цыма сæ цыдæр агурын хъуыд, фæлæ сæ чидæр агурын нæ уагъта æмæ йæ сусæгæмхасæн агуырджытæ уæддæр. Стæй дзæнгæрæг ныццагътой, æмæ ацыдысты кълæстæм, æмæ мын æхсызгон уыди, кæй ацыдысты кълæстæм, уый. Æз рудзынгæй кастæн. Пархутдины кълас дæле уыди, ахуыргæнджытæ кæм цардысты, уыцы ныллæг агъуысты кæрон. Стæй ма уым уыд Исмаилы кълас дæр. Æмæ къласмæ бахизæны лæууыдысты Пахрутдин æмæ Айша. Сæ астæу, йæ чъылдым къласы дуармæ сыздæхта, афтæмæй лæууыди Мæхæмæт æмæ уæлæмæ каст, мæнмæ афтæ зынд, цыма мæ рудзынгмæ касти. Æмæ мæ æрфæндыди – ныр сæм дæхи ныййис æмæ семæ дæхи ныхасгæнæг скæн. Истытæ ма фæдзæхсгæ дæр акæн Пахрутдинæн, уæддæр ын мæнæ-мæнæ фæдзæхсинагæй куы ницы афæдзæхстон. Стæй та-иу Айшамæ дæр бакæс. Цы дæллагхъуыр ын и нæ фæлæ!

Цалдæр боны фæстæ уроктæ куы фесты, уæд афарстон Пахрутдины.

– Куыд у дæ гыццыл Мæхæмæт?

Уый мæм хæстæгдæр æрбалæууыд, йæ цæстытæ мыл æрхас-

та, цыма йæ æз нæ бафарстон, фæлæ мæ уый бафарста, æмæ йын цы зæгъдзынæн йæ фарстæн, уымæ æнхъæлмæ каст.

– Ничердæм дзы рухс кæны мæ зæрдæ. Лæппуйау адугъ кæна, лæппуйау схъæр кæна истæуыл – нæй. Урокты размæ куыд сбæды, афтæ сысты урокты фæстæ, æмæ хъуыдыты адзæгъæл вæййын. Кæд æм уыцы фыдбылызæй исты азар фæхъызыди.

– Цæй фыбылызы кой кæныс?

Пахрутдин арф ныуулафыд.

– Фыдбылызтæ – бирæ, сæ иуæй се ‘ннæ фыдбылыздæртæ. Хъæуыдзаг фыдбылызтæ, хъæуы дæр нæ цыдысты, раст.

Æз сыстадтæн, æвæццæгтæн, бадын нал бафарæзтон. Уæдæ цавæр фыдбылыз у! Пахрутдин мæм æрбакæст, йæ сæр банкъуыста.

– Ныр уырыссагау уыйбæрц ма зон æмæ дын уыцы хабæрттæ фæкæн! – уыцы ныхæстæ афтæ æнкъардæй загъта æмæ йын фæтæригъæд кодтон. Æмæ йын цæмæй фенцондæр уа, уый тыхæй йæм дзурын хъæрæй:

– Уæд куыд бакæнæм, уый зоныс? Уырыссагау цы нæ фæразай зæгъын, уый уал-иу дæхицæн солыйагау зæгъ, стæй-иу æй мæнæн ратæлмац кæ уырыссагау.

Пахрутдин бахудти.

– Уæд афтæ нæ: уырыссагау цы нæ фæразон зæгъын, уый-иу дын солыйагау зæгъдзынæн. Стæй-иу æй ды ратæлмац кæн дæхицæн уырыссагау хъæрæй.

Нæ дыууæ дæр бахудтыстæм.

Сабатбон уыд æмæ изæры скъоламæ чи цæуы, уыдонæн уроктæ нæ уыд. Сихорæй чи ахуыр кæны, уыдонæн фесты сæ уроктæ. Скъола ныссабыр, æрмæст уартæ, æстæм кълас кæм ахуыр кæнынц, уырдыгæй-иу цыдæр змæлд райхъыст æмæ-иу фæсабыр. Уым бæстæзонæн къорды уæнгтæн æмбырд уыди.

– Баныхас кодтам, нæ?

– Баныхас кодтам, – бахудти та Пахрутдин, стæй мæм йæ бандон æрбаввахсдæр кодта, дзæбæх ыл æрбадт æмæ мын уырыссаг æвзагæй солыйаг æвзагмæ рахиз-бахизгæнгæ, стæй фæстæмæ уырыссаг æвзагмæ дзæхгæ фæкодта уыцы хабæрттæ. Æз æм хъуыстон, цыма мæм цыдæр лекъаг дзаумæттæ лæвардта, хæцæн дзаумæттæ æмæ кусæн дзаумæттæ, цыма сæ зæронд æварæнтæй иста, æмæ мæм сæ, куыд сæ иста, афтæ лæвардта æмхæццæйæ. Æз сæ истон афтæ æмхæццæйæ æмæ сæ кæрæдзиуыл амадтон. Афтæ кæрæдзиуыл амадæй сæ ракодтон хæсгæ дæр. Стæй хæдзары арт

дәр нә бакодтон, мә дзыхмә дәр ницы систон, мә дарәс дәр нә раластон, афтәмәй хуыссыдтән уәлгоммә мә сынтагыл әмә әвзәрстон, Пахрутдин мын кәй фәкодта, уыцы хабәрттә. Кәд әмә сә кәдмә февзәрстон әмә мын кәд әмә кәд фесты кәрәдзи фәдыл әвәрд. Стәй хуыссын нал бафәрәзтон, рахызтән сынтагәй, фыццаг уаты къуымты фәрацу-бацу кодтон, стәй әддәмә рацыдтән әмә, мә фысымтән кәрты бәсты чи уыд, Абдулатиптән уәлхәдзары бәсты, уыцы цыппәрдигъон ләгъзыл боныцъәхтәм мә хъеллауәй нал банцадтән. Хаттиу мәм фәсмон дәр әрцыд, – цәмән мә бахъуыдысты уыцы әбуалгъы хабәрттә? Цәмән мын сә фәкодта уыцы бәстонәй, цыма уыцы хабәрттә базоньмә фәцыдтән ардәм – Лекъты бәсты тәккә рәбынмә! Намә мын сә цы бәстәтты фәдзырдта, куы нә сә фәрәзта дзурын, ләг йе ‘ргъом куыд нә фәраза әмә йә ‘рбад-әрбадгәнгә куыд хәсса, афтә сә куы кодта! Әмә та-иу йә ныхыл цы лыстәг хиды фәрдгуытә абадт, уыдон сәрфынмә куы йә иу арм сцәйхаста, куы – йе ‘ннә арм.

Гайдемир хуынди йе ‘фсымәр Айшайән. Рәсугъд ләппу уыди, тынг рәугъд – цы цәсгомәвәрдәй, цы уәнгты кондәй. Йәхәдәг дәр әй зыдта, рәсугъд у, уый – куыд нә йә зыдта! Әмә фәхъал и. Әмә, йә рәсугъдәй хъал чи уа, уый дын налат ма уа! Хъал әмә налат йе ‘мдзу-йе ‘мдзәрин сты, йә рәсугъд чи хата, уымән, сылыстәг уа, нәлыстәг уа – уәлдай нәу. Рәсугъд хаста сә хәдзарвәндаг адонән. Айшамә нә кастә! Ноджы иунәг әфсымәр – уал хойән. Уыдон та кусаг, фәллойгәнаг адәм уыдысты. Әртә әфсымәры йын уыди Ханисатән – амәй ай къобордәр ләппутә уыдысты. Әртә хәрәджы сәм уыди әмә сыл куыстой ләппутә. Далә доныбыл, сә хуыртә кәрәдзимә хәстәг уыдысты дыууә хәдзарән, се ‘хсән ма мәнә скъолайы әхсәвгәс Гусейны хуырт уыд әрмәст. Әмә-иу уыцы дыргъызгәләнты ‘мә дыргъәфснайәнты куыд нә әрхәцыдаид Гайдемиры цәст Ханисатыл.

Иухатт иу бонрәфт куы уыди, уәд сә хуытыры куыд архайдта Ханисат, уымә сәхи бәләсты бынәй касти Гайдемир. Ханисатыл салбар нә уыди, хъарм бон уыди әмә йә, әвәццәгән, хъыгдардта, зәнгтыл тыхсти, әвәццәгән, уыцы фестын-фәгуыбыргәнгәйә. Әмә-иу куы фәгуыбыр кодта әмә-иу йә зәнгтә йә быны уыцы тымбылтәй куы абадтысты, уәд-иу растысләуын нал фәрәзта Гайдемир. Къәдзтә ‘мә-иу дыдәгътә кәнынмә

арцыди. Чызг куыста ‘мæ куыста – тæсчъыдзаг-иу рауыгъта фæткъуытæ, сæ дур æмæ æлыгæй амад къæбицгонды дуармæ-иу сæ сæ астæуыл фæлыгтæ кодта, стæй-иу сæ уыцы къæбицгонды тъæпæн сæрмæ сдавта, цы дойнаг дуртæй асин æм уыд, ууыл, уым-иу сæ æркодта, сæ цуры-иу йæ уæрджытыл алæу-уыд æмæ-иу сыл йæ гом цæнгтæй фæйнæрдæм ахæцыд. Хур сæм хуыздæр куыд кæса æмæ тагъддæр куыд бахус уой. Гайдемир кусынæн нал уыди, кусынæн нæ, фæлæ æрбадынæн дæр нал уыди, дæлгæмттæ ‘мæ уæлгæмттæ кодта сæ бæласы бын удисæгау.

Ханисат уыдæттæн цы зыдта! Уый кусынмæ ‘рцыди хъæуæй æмæ йæ кусинæгтыл тындзыдта. Стæй фесты йæ куыстытæ æмæ мидæмæ бацыди уыцы къæбицгондмæ – йæ дарæс раива, – уæдæ абондæргъы хæмпæлты кæм фæрацу-бацу кодта, сындзытæ ‘мæ къæмдзыджытæ кæуыл ныххæцыдысты, уыцы дарæсы араст уа хъæууынгты?! Гайдемираен йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой, афтæмæй азгъордта, иу сисыл багæпп ласта, иннæ сисыл дæр æмæ, Ханисат цы дуарыл бахызт, уым фæмидæг и.

Ханисатæн йæ уæлæ цы къаба уыд, уый фелвæста, фæлæ иннæ нæма скодта, афтæмæй йæ баййæфта Гайдемир. Афтæ йæ куы ауыдта, гомгæрццæй, йæ тымбыл риутæн сæ урс тæмæн сæ алыварс куы фемæхсти, йæ даргъ зæнгтæ уыцы æмраст æмæ æмдымбылæй уæлæмæ куы ацыдысты æмæ уым иу цыбыр мидæггаг дзаумайы мидæг куы амбæхстысты, уæд йæ богъ фæцыд æмæ йæхи ныццавта чызгыл. Ханисат ныцъцъæхахст кодта, фæлæ Гайдемир нал дæр хъусынæн уыд, нал дæр уынынæн, нал дæр æмбарынæн. Уым сын æрбадынæн цы нарæг тæрхæггонд уыди, уырдаæм æй бахаста йæ разæй.

Æз не ‘ууæндыдтæн иу хъуыддагыл: куыд хъуамæ ныххæца лæппу чызгыл тыхæй?! Рагæй йыл не ‘ууæндыдтæн, æвæццæгæн, фыццаг хатт куы ‘рцыди мæ хъустыл, чидæр кæуылдæр ныххæцыди, зæгъгæ, ахæм хабар, уæдæй фæстæмæ. Гъо, тыхджындæр уæд лæппу, гъо, йæ быны дæр æй скæнæд, фæлæ дзы æндæр ницы хъæуы?! Æмæ мард уыдзæни уыцы чызг æмæ йæ алы ранмæ æвнæлын уадздзæн! Уæлдайдæр Ханисаты хуызæн куы уа – уыцы æлвæст уæраг æмæ фидар цонг? Ныр мæ тынг фæндыд мæ гуырысхотæ Пахрутдинаен куы радзырдтаин – уæдæ тыхæй ныххæцын афтæ æнцон у! Фæлæ дзы ‘фсæрмы кодтон, уæддæр нæ фæлæуыдтæн:

– Ныр дыууæ куы уой, дыууæ йеддæмæ куы нæ уой, чызг дæр иунæг куы уа æмæ лæппу дæр, уæд ыл куыд хъуамæ ныххæца тыхæй? Йæ уд ма йæ мидæг кæмæн уа, уыцы чызг куыд хъуамæ бауадза йæхимæ афтæтæ ‘вналын?!

– Цы дын зæгъон, – загъта Пахрутдин æмæ чысыл бахудызмæл. – Æз дæр дæуæй уæлдай никуы никæуыл ныххæцыдтæн тыхæй. Фæлæ кæд уыцы равнал-бавнал æмæ рахъæбыс-бахъæбысæй йæхи туг дæр базмæлы сылыстæгæн. Кæд æй æдде цас нæ фæнды, уы-йæс æй мидæгæй кæмдæр æрфæнды. Чи зоны, фæллайгæ дæр бакæ-ны уыцы тыхархайды. Стæй Гайдемир æгæр рæсугъд уыди.

Хъуыддаг афтæ рауад, æмæ уым æрбынат кодта Ханисат, хъæу-мæ нал ссыд – йе йæ цæсгом нал бахъæцыд, йе йæм цæмæйзон, цы хъуыдытæ уыд. Арт скодта уыцы дур æмæ æлыгæй амад къуы-мы. Йе ‘фсымæртæ балæбурдтой Гайдемирмæ, сæ дуармæ ралæу-уыдысты, æлгыстой йæ, мидæмæ йæм алы ‘мæ алы æртхъиран калдтой. Уый сæ рахизæны лæууыд, тамако дымдта æмæ зæхмæ чъыртт кодта. Дымд куы фæци, уæд сæм радзырдта, сæ разы цы нылæг сис уыди, уый сæртыг:

– Æппындæр уæ ницæмæй тæрсын, ома сымах æртæ стут æз – иу? Хъуыды дæр уæ нæ кæнын!

Цалдæр боны фæстæ хæрæгыл суг æрцæйхаста. Æмæ уалæ, Шодродайы уæле цы рагъ ис, уый рæбын йæ размæ бабадтысты, сæ къухты дæргъæй-дæргъмæ лæдзджытæ, афтæмæй. Куы сæ ауыдта, уæд, æвæццæгæн, фыццаг хатт фæтарсти йæ цæрæнбон-ты – йæ тарæй ма кард фелвæста. Фæлæ йын сæ чидæр уыцы уæззау лæдзæг æруагъта йæ цонгыл æмæ кард зæххы балæууыд. Сæхæдæг æй нæмын байдыдтой. Куы ницуалаккаг уыди, уæд сугтæ ракалдтой æмæ йын хæрæджы рагъыл йæхи дæлгоммæ ныффæл-дæхтой, йæ къубал æмæ йын йæ къæхтæ кæрæдзимæ бабастой хæрæджы бынты æмæ рауагътой хæрæджы.

Ханисат хъыг дæр нæ бакодта, æхсызгон дæр ын ницы ахæм уыд. Арт кодта бæлæсты згъæлæнтæй, йæхи-иу фæсайдта йæ хо-иу ын хæдзарæй цы ‘рдафта, уыдонæй, афтæмæй арвыста йæ зымæг. Уалдзæджы цъæхыл ын ай райгуырд, ацы лæппу.

– Куыд райгуырд?! – мæ сонт хъæрæй мæхæдæг дæр фæ-тарстæн.

Пахрутдин арф ныуулафыд, йæ тъæпæн æрмттæ йæ цæсго-мыл æрхаста, ламаз чи скæны, уый куыд æрхæссы йæ цæсгомыл йæ æрмттæ, афтæ.

– Авд мæймæ райгуырд. Авд мæйдзыд у Мæхæмæт. Кæд афтæ чъыдзых дæр уымæн хæссы. Хуыцау фараств мæйы загъта, фараств мæйы хъуамæ фæуа сывæллон йæ мады гуыбыны, кæннæуæд рæгъы нæ цæуы, мæнæ ма цыма афæлтæрынхъуаг вæййы.

– Æмæ афтæ гуыры сывæллон?

– Куыд – афтæ?

– Уыцы иунæг хаттæй?

– Гуыры, куыд нæ гуыры. Цæмæй уддзыд бауа сылгоймаг, уымæн иу хатт йеддæмæ нæ хъæуы. Фæлæ йæ стæй уыцы иу хатты æвджид куы ныууадзай, уæд уый хорз нæу гуырдзæн. Мæнæ æвзар куы стæпп кæна, уæд уымæ куыд хъæуы зылын, афтæ у, гъе, гуырдзы хабар дæр. Æмæ уым нæлгоймаджы сæр хъæуы.

– Ахæм диссæгтæ нукуы фехъуыстон.

– Нырма лæппу дæ, бирæ цыдæртæ нæ фехъуыстай. Фехъус-дзынæ сæ – тагъд ма кæн. – Пахрутдин мæм комкоммæ æрбакаст, йæ цъæх цæстытæ ферттывттой. – Æнæуи диссаг та куыд нæ у – нæлгоймаг æмæ сылгоймаг æмуд æрцæуынц æмæ дзы ног уд равзæры – дыууæ къухы, дыууæ къахы, дыууæ цæсты се ‘ппæтæн дæр. Уо Аллах, табу дæ сыгъдæг рацæуæнтæн!

Хъуыстон Пахрутдинмæ, фæлæ цæй хъуыст æмæ цæй цыдæр! Мæ цæстытыл-иу ауад Гайдемир – фæмидæг и дуарыл, йæ цæстытæ сырх пиллон калынц, йе ‘фсæр ныттынг и, бирæгъ фысы куы басуры, уæд уый æфсæр куыд ныттынг вæййы, афтæ, йæ хурхы уадзындзтæ ныддымстысты – нæ, уый басæттынæн ницуал хос и, йæ риумæ йын судзгæ джебогъ куы ныддарай, уæддæр æм бахæсдзæн йæ риу. Иунæг хос ма вæййы ацы дунейы йæ фервæзынæн – уартæ йæ цъæхахст кæмæн фæцыд, æмæ йæ тъæппæн æрмттæй йæ тымбыл риутæ чи æмбæрзта – уымæ хъуамæ баирвæза, дойныйæ мæлæг суадонмæ куыд баирвæза, æмæ йыл куыд ныддæлгом уа, афтæ. Æндæр хос нæй, цæмæй Гайдемир фæстæмæ адæймаджы хуызæн суа, уымæн.

– Дыууæ мæйы йын фæдардта дзидзи – кæд, авд мæймæ йын кæй райгуырд, уый йæхи аххос кодта Ханисат, æмæ йын фараств мæйы бауой. Стæй йыл йæ фыдбылызтæ бафтыдысты, ахæцыдысты йыл æмæ йæ Гайдемирты хутырмæ бахастой, уым фæткъуыбæлæсты бæрзонддармæ схызти æмæ йыл йæхи æрцауыгъта.

– Æрцауыгъта?! – Нæдæр фæрсгæ кодтон, нæдæр хъæр кодтон,

афтæ ‘мæ æнæуи сирвæзти. Пахрутдин, æвæццæгæн, афтæ фенхъæлдта, уыцы дзырд раст нæ загъта уырыссагау, фæлæууыди, йæ цъæх цæстытæ цармæ фæцарæзта, сæхи ‘рдыгонау адзырдта цыдæртæ, стæй сæ иугай-иугай загъта уырыссагау дæр.

– Ёрцауыгъта, æрцауыгъта, æмбарыс – æрцауыгъта! Йæ къухтæ йæ хъуырмæ бахаста æмæ балхъывта йæ хъуыр. – Бæлас йæ тæккæ дидинаг æфтауыныл уыди, къуырийы бонмæ йыл иу дидинаг нал аззад, фæстæдæр та хус кæнынмæ фæци. Йæ къалиутæ згъæлын байдыттой. Уарыдысты йæ къалиутæ, мит куыд уара, афтæ йæ бынмæ. Фæззæджы дыргътоныны афонмæ ма йæ зæнг баззæди, йæ уæлæ йе ставддæр хихтæй – иу-цалдæр – арвмæ хъилæй лæууыд æмæ зæрдæ уынгæг кодта уымæ кæсынæй.

– Æмæ куыд бахуыскъ уыдаид?! – æвæццæгæн, бафæлладтæн Пахрутдины æбуалгъ хабæрттæм хъусынæй æмæ ма адæмы хуызæн бафæрсон истæмæй, уыдæттæн нал уыдтæн. – Уый размæ дзæбæх уыди? Бæласæй зæгъын...

– Дзæбæх уыди, уæдæ йед уыди? Дидинаг калдта дын нæ загътон!

– Гъомæ йыл уæдæ йæхи æрцауыгъта, уый тыххæй уанцон хуыскъ нæу. Бæлас цæмæй зоны, исчи йыл йæхи ауындзы, искай йыл ауындзы, уыдæттæ! Бæлас бæлас у, æндæр ма исты у!

– Чи зоны ма у исты. Кæд ницы у, уæд уый цы у?!

– Æвæццæгæн ыл исты низ фæзынди.

– Чи зоны йыл фæзынди исты низ дæр – бæз-бæз кæнынц низтæ дæр æмæ сæ чи кæцырдæм фæуыдзæн, ацу ‘мæ йæ базон. Фæлæ низы кой нæ фехъуыстон. Ханисаты аххос æй кодтой, ома йыл йæхи æрцауыгъта, æмæ, дам, уый тæригъæдæй бахуыскъ и. Чи зоны, бахуыскъ и уый тæригъæдæй дæр – чи цы базондзæн дунейы хъуыддæгтæн!

Скъолайы ничиуал уыди. Мах æхсæвгæс Гусейнæн хæрзæхсæв загътам æмæ хъæумæ фæуырдыг кодтам. Хъæу уыди талынг, цыма мын Пахрутдин цы фыдбылызы хабæрттæ фæкодта, уыдон æмбæхсынмæ хъавыд – æз сæ базыдтон, фæлæ сæ æндæр мачиуал базона, аба-бау!

Уыцы изæрæй цалдæр боны рацыд, æмæ æз Махачкалаы балæууыдтæн. Хъуыддаг афтæ рауад æмæ, кæмдæриддæр Лекъты бæсты нæуæг директор æмæ ахуыры хайы хицау уыд, æрæмбырд сæ кодтой, хъуамæ сын маейы дæргъы амыдтаиккой, скъолайæн разамынд куыд дæттын хъæуы, уыцы хъуыддæгтæ. Тынг ныд-

даргъ и уыцы мæй. Уæддæр ын æнæ фæугæ цы уыди! Куыддæр нæ рауагътой, афтæ поезды абадтæн æмæ Буйнакскы æрхызтæн. Ботлихмæ автобус нæл уыди æмæ вагзалы фæзы уæзласæн машинæтæй иуæй иннæмæ уадтæн, кæд сæ исчи Ботлихмæ цæуид æмæ мæ шофыр йæ фарсмæ авæрид. Иу машинæйы раз та куыд æрлæууыдтæн, афтæ мæ хъустæ ацахстой:

– Уартæ завуч!

Æз мæ мидбынат ныззылдтæн – уæдæ мын ам та чи зоны мæ завуч?! Ноджы уыцы зонгæ хъæлæс – лæмæгъ æмæ фæсус хъæлæс. Куыддæр ныззылдтæн, афтæ – уæртæ уынджы фаллаг фæрсты Айша Мæхæмæтæн йæ къухыл хæцы æмæ йæ фæкæны, уæд æй скъолайы тыргъы куыд æрбацæйкодта, афтæ. Æз сæм кæстæйæ баззадтæн, исдуг мæ, кæм дæн, уый дæр айрох и. Уæдæ цы ми кæнынц ам Айша æмæ Мæхæмæт? Æмæ æз Мæхæмæты Ансалтайы куы ныууагътон, уæд æй ныр Буйнакскы горæты кæдæм фæкæны Айша?!

– Завуч, – дзуры та Мæхæмæт, æнафоны бæдул йæ мадмæ куыд бауаса афтæ, фæлæ йæм Айша йæ хъус нæ дары. Йæ хъулон-мулон кæлмæрзæн йæ уæхсчытыл æппæрст æмæ афтæ зыны – уымæн æй афтæ баппæрста йæ уæхсчытыл, цæмæй адæмы цæстангас йæхимæ здаха æмæ йын йæ даргъ дæллагхъуырмæ кæсой.

Æмæ йæ афарста уæддæр Айша:

– Цы дзурыс, цы, Мæхæмæт, дзæбæх ма йæ зæгъ.

– Завуч.

– Цæй завуч?! – рохзæрдæ фæрстытæ кæны Айша.

– Нæхи завуч.

– Махæн цæй завуч и?

– Ис нын.

Æмæ æрдзуццæг кодта лæппумæ Айша.

– Цытæ дзурыс, цы, Мæхæмæт?

Лæппу зæгъгæ ницуал кодта, фæлæ мæм йæ къух радардта, – йæ гыццыл цонг радаргъ и ме ‘рдæм.

Æмæ фездыхст йæ даргъ дæллагхъуыр Айшайæн, стæй йæ дыууæ уæраджы цъæтæлвæст фæкодтой йæ быны, фестад æмæ цыма йæ дæллагхъуыр ноджы даргъдæр фæци, афтæ мæм фæкаст.

Æз сæ уæлхъус алæууыдтæн.

– Ам цы ми кæнут?!

Айша Мæхæмæтмæ ‘ркасти æмæ йæ афтæ бамбæрстон: йæ

зæрдæ мыл йæхи æрбаппарын уыд, фæлæ Мæхæмæтæй аргъуц кодта.

– Фæдæ? – фæрсы мæ Айша æмæ цыдæрхуызон тагъд-тагъд улафы.

– Цы? Цы фæдæн? – Фæрсын æй æз дæр æмæ мæ улафт фæхæццæ ваййы мæнæн дæр.

– Ахуыр фæдæ?

– Фæдæн.

Айша мæм комкоммæ ‘рбакаст, йæ цæстыты уæлттыфæлттæ цыдæр хъæлдзæг тыбар-тыбур кодтой.

– Мæнæ цы хорз у, кæй дыл сæмбæлдыстæм, уый! Æмæ дæ Мæхæмæт федта, мæхи Мæхæмæт дæ федта, – Айша фæгуыбыр кодта æмæ Мæхæмæты йæ хъæбысы æрбатыхта æмæ йæ тынг æрбалхъывта йæхимæ, йæ уæнгтæ барызтысты уыцы æлхъывдæй. Ныр дæ Мæхæмæт куы нæ федтаид, уæд дзæгъæлы цыд нæ фæуыдаин?!

– Кæдæм?

– Кæдæм, кæ – Махачкаламæ.

– Цæмæ?

– Дæумæ, ‘ндæр цæмæ! Мæн дæу уынын фæндыд. Æмæ дæ искæй уынын куы фæнда ‘мæ дæ бон куы нæ уа йæ фенын, уæд куыд зын у, уый зоныс?! Ансалтайы дæр дæ нæ баййæфтон, ныр та дæ уым дæр куы нæ ныййæфтаин! Æмæ, дам, Махачкалайы мæ хъуырбæттæнæй мæ хъуыр куы алхъывтаин, уый мæ кæд нæ бафæндыди.

– Цæмæ?

– Нæ дын æй зæгъын. Уый дын цæмæ! Ныр та мын æхсызгон у.

– Цы?

– Уым кæй нæ уыдтæ, уый.

– Цæмæ?

– Цæмæ, цæмæ! Цæмæ, цæ, уæд ныр ам нæ уаис, æндæр цæмæ! – Айша йе ‘рфыгыл схæцыд, уæд ыл скъолайы куыд схæцыд, афтæ, æмæ мæ зæрдæ цыдæр æхсызгон змæлд бакодта. – Ныр, æвæццæгæн, машинæ агурыс?

– Гъо.

– Ныр Ботлихмæ, ардыгæй бонмæ куы фæцагурай, уæддæр нал ссардзынæ машинæ. Æмæ Буйнакскы бафысым кæн.

– Фысымуат дзы ис?

– Уый дæр дзы ис æмæ фысымдон дæр, – стæй рог дзуццæг

фæкодта Мæхæмæтмæ. – Ёмæ Мæхæмæт ам кæй ис, уымæй мæ цæмæннæ фæрсыс?

– Ёмæ дæхæдæг цы ми кæныс ам, уымæй дæ куы нæма бафарстон.

– Уæдæ хъус: æз ам цæрæг дæн, ацы гыццыл горæты. Ам ис интернат, уым бынат ссардтон Мæхæмæтæн, стæй ацыдтæн æмæ йæ ракодтон Ансалтайæ. Ам ын бирæ хуыздæр у. Фæдзæбæхдæр Мæхæмæт. Нæ фæдзæбæхдæр?

Ёмæ æз дæр æрдзуццæг кодтон Мæхæмæты фарсмæ.

– Фæдзæбæхдæр, бирæ!

Æцæг фæдзæбæхдæр и Мæхæмæт, йæ кæуындзаст фæбадти, æнæуи дæр фæцырддæр и.

Стæй акодтам Мæхæмæты. Йæ фæйна къухыл ын хæцы-дыстæм æмæ афтæмæй цыдыстæм æртæйæ. Лæппу бахъæлдзæг, цыдæртæ дыгъал-дыгъул кодта сæхи æвзагыл. Интернат хæстæг разынд. Уайтагъд раздæхтыстæм. Уæдмæ изæрмилтæ сæхи æристой хæдзæртты рæбынтæм, æхсæвиуат кæнынмæ цæттæ кодтой сæхи.

– Кæсæд ма йæм исчи! Мæхæмæт дæ куыд фæдта, æз дæ куыд нæ фæдтон! Ныр дæ Мæхæмæт дæр куы нæ фæдтаид, уæд куыд уыдаид?!

– Куыд уыдаид?

– Ансалтайы куы нæ уыдтæ, уæд загътон: ныр ма йæ кæд фендзынæн? Ёмæ мæ зæрдæ ‘рбауынгæг, – уым мæм йæ цæстытæ фæтынг кодта. – Цæмæн æрбауынгæг и мæ зæрдæ – ацу ‘мæ йæ базон!

Æз та-иу æм бакастæн, йæ дæллагхъуырыл-иу ын мæ цæстытæ æрхастон æмæ-иу ахъуыды кодтон: тæхуды, иу рухс ран сбад æмæ уыцы дæллагхъуырмæ дæ фаг фæкæс! Дæ уырзтæ йыл авæрай, кæнæ йæм дæ былтæ бахæссай – уымæн та амонд хъæуы.

Айша мын мæ къухмæ æрбавнæлдта, йæ хъарм къухы мын бакодта мæ къух, йæ даргъ æнгуылдзтæй йыл цыдæрхуызон æрбахæстытæ кодта, цыма фæндыр уыд мæ къух æмæ йыл исты ацæгъдынмæ хъавыд, уый хуызæн, æмæ мæ зæрдæ йæхи къул-тыл ныххоста.

– Ёз кæнын уарзын, къухæй кæнын. Куы никæй кæнон, уæд цæуын нæ зонын, – бахудти Айша.

– Ёмæ мæ кæдæм кæныс?

– Диссæгтæй фылдæр ницы ис ацы дунейы, – мæ фарстмæ

мын йæ хъус не ‘рдардта Айша. – Ныр дæ æз кæй агуырдтон, Мæхæмæт дæ уымæн федта, æндæра дæ кæуылты ауыдта? Цæмæн дæ ауыдта?!

– Æмæ мæ агуырдтай?

– Уæдæ дæ нæ агуырдтон!

– Цæмæ?

Айша та мын мæ къухыл бахæстытæ кодта, бахудти.

– Ды мæ нæ агуырдтай?

– Кæм дæ агуырдаин хъуамæ?

– Дæ зæрдæйы.

– Мæ цæстыл-иу, де ‘рфыгыл куыд схæцыдтæ, уый ауади æмæ дæ урс дæллагхъуыр, æмæ-иу джихæй баззадтæн.

– Уæдæ мæ ды дæр агуырдтай æмæ йыл басæтт.

Стæй бадтыстæм уыцы дæргъæццон хатæны. Йæ астæу уыд, йæхæдæг куыд дæргъæццон уыди уат, ахæм дæргъæццон фынг. Бадтыстæм фынгæн йæ фæйнæ фарс ныхæй-ныхмæ æмæ макъаронтæ фыдызгъæлы лыстæг муртимæ цурыдæй хордтам. Кæрæдзимæ-иу бакастыстæм, фæлæ-иу нæ дзургæ ничи ницы скодта ‘мæ афтæ зынд; фæстæдæр нын ныхас уыдзæн, бæрнон ныхас æмæ нырма уымæн ницы дзурæм.

Стæй фестæм хæрд. Айша сыстад, тæбæгътæ кæрæдзиуыл авардта æмæ цыма барамынд лæвардта, уый хуызæн загъта:

– Гъеныр мæ æппындæр мацæмæй бафæрс, афтæмæй æз рухс ахуыссын кæндзынæн, æмæ ды уартæ уыцы сынтæгыл схуысдзынæ.

Æз сынтæгмæ бакастæн. Хуымæтæг æфсæйнагкъух сынтæг. Хуыссæнты уæлæ, йæ кæрæттæм хæстæг фæрсæй-фæрстæм дыгай цъæх тæлмытæ кæмæн уыд, ахæм бурбын хуыздзыд хъæццул æмбæрзт.

Сынтæгмæ кæсын, уый куы ауыдта Айша, уæд бацыд сынтæгмæ йе ‘нархъæц къахдзæфтæй, фелвæста уыцы хъæццул, цыппæрдигъон тыхтытæ йæ акодта æмæ йæ, бæхы рагъыл æфтаугæ куыд аварай, афтæ сынтæджы къухыл авардта. Стæй йæ быны цы урс-урсид цъар хъæццул уыд, ууыл схæцыд æмæ йæ къулырдæм бафæлдæхта. Æрбакасти мæм æмæ бахудти, цыма йæ зынтæ иууылдæр фæсте аздадысты, уый худт бакодта. Мæнæн мæ зæрдæйы, Айша æмæ Мæхæмæты куы федтон, уæдæй нырма цыдæр тасы бындзыг фæзын-фæзын кодта – ныр цыдæр æрбаци. Бакастæн Айшамæ. Йæ урс дæллагхъуыр ноджы фæурсдæр,

афтæмæй уыцы сах лæуд кодта мæ разы æмæ мæ зæрдыл æрбалæууыд – æрдæбон дæр ма уымæ куы бæллыдтæн, уыцы дæллагхъуырмæ кæс æмæ кæс, мачи дæ хъыгдарæд, афтæмæй. Айша бамбæрста, кæдæм кæсын, уый, бахудти та – ацы хатт цыма цыдæр хинæйдзаг уыд йæ бахудт – æмæ йæ былтыл аздад уыцы бахудт, афтæмæй рухс фæцъынд.

– Рухс! – сирвæзти мæ. Куыд мæ сирвæзти – ницы йын базыдтон, фæлæ мæ уыцы мидбылхудтмæ кæсын фæндыд.

– Талынг! – хъæрæй, фыдæнæнгæнæгау загъта Айша. – Рухс фæстæ талынг куы нæ уа, уæд хуыздзыд кæны рухс.

Стæй лæууыдтæн талынг уаты æмæ хъуыды кодтон, хъуыды кæнын нæ фæрæзтон, афтæмæй: ныр уыцы сынтæгыл æз куы схуыссон, уæд ма йæхæдæг кæм схуысдзæн Айша? Æвæццæгæн, талынг кæй уыди, уымæн мæм æрцыди уыцы хъуыды, рухс куы уыдаид, уæд мæм не ‘рцыдаид, æвæццæгæн. Стæй та-иу мæм афтæ фæзынди, цыма Айша уым нал и, цыма иунæгæй баззадтæн уыцы талынг уаты, фæлæ та-иу мæм, уæдмæ йæ улæфт æрбайхъуыст – цыдæр æнæрхъæц улæфт, кæмдæр-иу фескъуыд йæ улæфæнты æмæ та-иу фæстæмæ аныхæст.

– Чызг нæ дæн – уый хъуамæ базыдтаис. Чындз дæн. Чындз цы у, уый зоныс? Æвæццæгæн та уый дæр нæ зоныс, – дзырдта Айша, лæг йæ фырæвдæлонæй куыд фæдзуры истытæ, афтæ, фæлæ йæ ныхасы уагмæ гæсгæ афтæ æвдæлон нæ уыд. – Æз ус дæн. Кæй ус дæн, уый зоныс? Милицæйы хистæр сержант Азматиты Канпашайы ус. Фæтарстæ? Афтæ дын хъæуы.

– Цæмæн мын хъæуы афтæ?

– Хъæуы дын æмæ уымæн. Æниу тæрсгæ ма фæкæн – ам нæй!

– Кæм и?

– Уыныс – фæтарстæ. Далæ Дербенты. Уым сæ ахуыр кæнынц, абырджыты куыд ахсын хъæуы, ууыл.

Æз лæууыдтæн талынджы æмæ тыхстæн. Стæй цыма лæууынай бафæлладтæн. Мæхи къулыл куы бауагътаин, фæлæ мæм кæцы къул хæстæгдæр уыди, уый æрхъуыды кæнон, уымæн нæ уыдтæн æмæ лæууыдтæн. Айша мæм хæстæгдæр æрбалæууыди – йæ улæфтæй йæ базыдтон.

– Æри-ма, æз дæ бакæнон сынтæгмæ, æз кæнын уарзын, – загъта Айша, мæ къух мын æрысгæрста, æрбахæстытæ та мын кодта мæ къухыл, æмæ бафиппайдтон – йæ къух кодта Айшайæн

ризгæ. Æмæ бадис кодтон – цæмæн хъуамæ риза йæ къух Айшайæн? Сынтагмæ куы бахæццæ стæм, уæд мын ма пиджак фелвæста, стæй мын йæ даргъ æнгуылдзтæ ма хæдоны æгънæджытыл æруагъта, фæндырдзæгъдæг фæндыры тæнтыл куыд æруадзы йæ ‘нгуылдзтæ, афтæ, æмæ ма тæрттæ бæгъгъæттæй аздадысты. Стæй мæхи ауагътон сынтагыл æмæ уыцы уысм ма хъустыл ауади дзæнæты сыбар-сыбур – уыцы лæгъз пысулты фæлмæн сыбар-сыбуры йеддæмæ ницуал уыди дунейы мидæг. Мæ цæстытæ джыгъгъыттæй базадысты, кæд, уыцы сыбар-сыбур цы къухты змæлдæй цæуы, уыдоныл æрхæциккой. Фæлæ къухтæ нæ зындысты æмæ кæй нæ зындысты, уымæй ма ноджы тынгдæр агайдта уыцы сыбар-сыбур. Нæ, зæххы цъарыл уымæй æхсызгондæр сыбар-сыбур нæма ‘рцыди. Æмæ ма зæрдæ йæ гуыпп-гуыппæй нал æнцад – уыцы сыбар-сыбур куы фæуа, уæд цы уыдзæн?!

Стæй æруагъта сынтагыл йæхи Айша. Йæ уæрджытыл ахæцъид, адаргъ сæ кодта æмæ цыма ма фыдæнæн дзырдта, уый хуызæн загъта æмбæхст хъæлæсæй:

– Махмæ иу сынтаг йеддæмæ нæй, уый ма аххос у! – Уæдмæ мын йæ цонг ма бæрзæйыл æрбатыхта, ма сæр мын йæ дæллагхъуыр æрбакодта æмæ та загъта уыцы æмбæхст хъæлæсæй: – Мæ дæллагхъуырмæ кæсын дæ фæндыди æмæ йæм кæс. Талынг ницы хъыгдары дæллагхъуырмæ кæсынæн.

Йæ риуы цыргъ ма риуы рæбыныл æрбанцад, йæ зæрдæ куыд гуыпп-гуыпп кодта, уый мæм дзæбæх хъуысти æмæ, уыцы гуыпп-гуыпп æмæ мæхи зæрдæйы гуыпп-гуыппæй чи кæцы уыд, уый нал æмбæрстон.

Октябрь, 2015

МАНАП

Гусеин мын йæ хабæрттæ кодта, не скъолайы æхсæвгæс. Йæ бандоныл размæ рагуыбыр и, цыма йын йæ ныхæстæ куы нæ хъусон, уымæй тарсти.

– Бæргæ, хæст куы нæ рацыдаид. Фæлæ дур дурыл нал баззад, æмæ ма ма уыдон дæр кæй фесты! Чызг æмæ лæппу сты, æмæ лæг чызджы ад дæр бавзæрста, лæппуйы ад дæр.

Æз зыдтон – Гусеин хæсты уыди. Хæст куы фæци, уæддæр ма афæстиат ис Уæрæсейы кæмдæр æвзалыкхæнтæм бахауди.

Уыцы цырагъ дæр уым кæмдæр бафтыд йæ къухы. Изæры скъолама кæй æрбацæйхæссы æмæ та райсом сæхимæ кæй фæцæйхæссы, уыцы цырагъ. Фылдæр хатт æй нæдæр скъолама цæугæйæ ссудзы, нæдæр сæхимæ цæугæйæ. Йæ хъæдыл ын фæхæцы, къæртайы хъæдыл куыд хæцай, афтæ æмæ йæ фæцæйхæссы. Арæхстгай йæ фæцæйхæссы, цыма йæ истæуыл куы бакъуыра, уымæй йын фæтæрсы.

– Ныр мын Салихатыл дзурджытæ фæци. Дала йыл Гасанты Тагиб дæр дзуры, уартæ нæм Далгатты Убайдулла дæр æрбакæс-æрбакæс кæны. Фæлæ ма мын гыццыл куы ацахуыр кодтаид, уый ма фæнды: ахуыр рухс у, рухс, æнахуыр та – талын! – йæ ныхас балхынцъ кодта Гусеин.

– Æвдæмтæ кæд фæци? – бафарстон æй.

– Фарон нæ, фæлæ æндæраз.

– Цымæ ма сфидæудзæн иннæтимæ?

– Мæхи зæрдæ дæр æм уымæй æхсайы æмæ дæм цæугæ дæр уый тыххæй æрбакодтон.

Æз хъуыдытыл фæдæн: иннæтæ нырма скъоладзау чызджытæ, уый та кæд фæчынздзонхуыз и, уæд куы нал баиу уа семæ? Æз æй кæддæрты ауыдтон – дон хæсгæ дæр æй ауыдтон, цыхцыры цур лæугæ дæр. Чидæр мын æй амонгæ дæр бакодта ахуыргæнджытæй, уый, дам, Гусеины чызг у, фæлæ йæм уыцы бæстæтты нæ бакастæн – куыд æм бакастаин уыцы бæстæтты! Æнæуи мæм чынздзон чызджы хуызæн фæкасти, гъæйтт-мардзæ чынздзон чызджы хуызæн. Стæй, нæхимæ Иры, уайæнгæс кæмæй фæзæгъынц, ахæм чызджы хуызæн уыди. Йæ былтæ цыдæрхуызон рæсугъд, цæстытæ сыл æндæдзгæ кодтой.

– Афтæ бакæнæм, æмæ йæ райсом æрбарвитут, æмæ фендыстæм. Фæлæ йæ уæд раздæр цæмæннæ æрвыстат? Ныр ын иннæты аййафын зын нæ уызæн?

– Рабар-бабар кодтам. Афтæ дæр нæ фæндыди, уфтæ дæр нæ фæндыди æмæ ныггуыйан стæм. – Гусеины цæстытæ ‘хсызгон тыбар-тыбур акодтой. – Кæд бæрæг дара, стырдæр кæй у, уымæй, уæд æй фæстаг партæйыл сбадын кæндзыстæм. Гъо, – загъта та Гусеин, – чи йæ агуры, уыдонæн та зæгъдзыстæм, чызг ахуыры къахыл лæуд у æмæ уæ алчи, йæ сæрæн цы хуыздæр уызæн, уыцы хос кæнæд! – Гусеин мæм æрбакаст, бæрæг уыди – цыдæр зæгъын ма йæ фæндыд, фæлæ тыргъæй кайдæр зыст къæхтыхъæр æрбайхъуыст æмæ уымæ хъусыныл фæцис.

Уый Манап æрбацауы – æз ын хорз зыдтон йæ къахайст. Уайтагъд æрбаמידæг. Гусеины куы ауыдта, уæд цыма цауылдæр фæтыхст, афтæ мæм фæкаст.

– Цом, – дзуры мæм уæддæр Манап.

– Кæдæм? – уæлæмæ йæм скастæн æз.

– Иу ранмæ, – бахудти уый.

– Ном нæй уыцы ранæн?

– Зæрдæ кæуыл фæлæууа, ахæм ном ын нæй.

– Уæдæ æз ахæм ранмæ нæ цауын.

– Цæуыс, цæуыс! – æрæвнæлдта мæм Манап, мæ дæларм мын йæ къух атыста, схæцыд мыл. – Афонмæ дæм сæ цæстытæ ныуурс сты.

– Кæмæн?!

– Уым сæ фендзынæ.

– Æмæ мæ кæд сæ фенын нæ фæнды, уæд та?

– Фæнды дæ, фæнды.

Уæдмæ Гусеин загъта:

– Æнхъæлмæ кæсын зын у. Ме знаг фæкæсæд æнхъæлмæ.

Гусеин дæр немæ рацыд, фæлæ кæмдæр тыргъы фæсте азад. Манап-иу куы аразæй, уæд-иу мæм фæстæмæ фæзылд, æвæццагæн, куы фæтæргай уон æмæ фæстæмæ куы ныззилон, уымæй тарсти. Æз дæр архайдтон, фæлæ Манапы баййафын æнцон нæ уыд. Уæд мæ дугъ кæнын хъуыд æмæ дугъ кæныныл куыд схæцыдаин! Æнæуи нæ ауæрстон тагъд цауыныл. Хаттæй-хатт-иу мæм мæ сым-сым дæр æрбайхъуыст, цыма-иу мæм искай сым-сым æрбайхъуыст, уый хуызæн. Кæдæм мæ кæны, уымæй йæ нал фарстон – куыд æй фарстаин?! Иуæй йæ æййафгæ нæ кодтон, иннæмæй мæ сым-сым мæ разæй фæуыдаид, исты куы сцæйдырдтаин, уæд.

Годеканыл* бахызтыстæм æмæ нарæг уынджы фæхæрд кодтам. Уыцы нарæг уынгæн йæ кæрон дуканимæ хæццæ кодта, уый зыдтон – йæ тæккæ асиныл банцад уынг, уыцы даргъ æмæ нарæг асиныл. Хорз уыди æмæ йæ фæрсты къултæ амад уыдис асинæн, дурæй амад къултæ, æндæр, дуканимæ чи цыди, уыдон ма фæкалдаиккой уыцы асинæй! Диссаг уыди – дукани у æмæ йæ къуыппæн йæ тæккæ цъуппыл кæдæм аразы! Кувæндон нæу, дзуар нæу. Æниу, чи зоны, хæдзар уыди, цæраен хæдзар æмæ йæ æххуырсты

* Годекан – Ныхас.

радтой. Чи зоны, æмæ йæ уæй дæр акодтой. Намæ хæдзар уæд, уæддæр ын дæлдæр саразæн никуы уыди! Фæлæ йын, æвæццæгæн, нæ уыди дæлдæр саразæн – афтæ аразæнтæ дзы куы уыдаид, уæд афтæ кæрæдзи ныхъывтаиккой хæдзæрттæ!

Асины рæбын лæууыдысты ахуыргæнджытæ иу-цалдæрæй. Сæ иутæ тамако дымдтой, иннæтæ мæгуыры лæуд кодтой. Астæуæй Ибрагим-Гаджи, иннæтæй цæрæгхуыздæр æмæ хъæрæй дзурагдæр. Уалæ Шодродойаг уыди Ибрагим-Гаджи. Стæй ма дзы чидæртæ уыди нæ ахуыргæнджытæй Шодродайæ. Диссаг уыди – уыцы Шодродайы цæмæй цардысты! Рагъы фарсыл уыцы ланкауы кæрæдзиуыл нындæгъдысты хæдзæрттæ. Иу бæлас дæр дзы никуы зынд. Æрмæст дзы суадон уыд.

Ахуыргæнджыты кæрон, цыма уыдонимæ нæ лæууы, цыма хицæнæй лæууы, уый лæуд кодта дуканигæс Мæхæмæт – нылæггромау тымбыл лæг, дурдзæджынды хуызæн.

Мæн куы федтой ахуыргæнджытæ, уæд бахъæлдзæг сты – кæрæдимæ сæ рухс цæстытæй бакæстытæ кодтой, чи сæ бахудти, чи – æххæст нæ.

– Мæнмæ хонæг уыди, фæлæ адонмæ дæр хонджытæ фервыстай? – мæ улæфт мæ хъуыры бадт, афтæмæй бадзырдтон Мæхæмæтмæ. Мæхæмæт уыцы тымбыл-тымбыл разылди ме ‘рдæм.

– Хонæгмæ дын куыд нæ фæлæудзысты! – йæ цæстытæ сыл аразгæ хъулаъттæ скодта Мæхæмæт. – Ракодтой мæ нæ хæдзарæй. Рацыдтæн. Æри сын ныр нуæзт, сæхицæн сæ дзыппыты дымгæ къуыс-къуыс кæны, хæсыл, дам. Адонæн хæсыл адæтт паддзахады нозт, стæй хæдзари-хæдзар зил сæ фæдыл. Сæ мызд сæ устыты къухы фæсадзынц, уыдон сæ сæ салбары комы атъыссынц æмæ ма дын пысылмон ус уырдыгæй фæстæмæ æхца исы! Фæлтау йæ салбар раласдзæн, – Мæхæмæт бахудти, æвæццæгæн æм йæ ныхас худæг фæкаст, стæй мæнмæ раздæхта йæ цæсгом. – Нæ сыл æууæндын, уый куы бамбæрстой, уæд дæу æрцагуырдой.

Ибрагим-Гаджи йæ тамако аппæрста, æрлæууыд ыл.

– Ай диссаг нæу? Пысылмон бæсты пысылмон лæгыл нал и æууæнк, фæлæ чырыстон лæгыл. Уо Аллах, ныххатыр кæн Мæхæмæтæн!

– Аллахимæ æз мæхæдæг фидаудзынæн, – загъта Мæхæмæт. Стæй уæззаугай разылд ме ‘рдæм, цыма йæхæдæг нæ разылд, фæлæ

йæ цыма исчи разылдта, уый хуызæн. – Цæй, исыс сын? Сæ дæндаджы фыдтæ æрбырыдысты арахъхъ мондагæй.

– Исын сын, уæдæ сын цы бакæнон!

– Цал авджы?

Æмæ та Ибрагим-Гаджи йæхи фæдзурæг кодта.

– Цал лæджы стæм, уал авджы!

Æмæ ахæрд кодта Мæхæмæт асиныл, йæ фæстæ фæцагайдта Манап дæр. Иу-цалдæр къæпхæны куы суади, уæд фæстæмæ фæзылд, æмæ йæ цыма азымы куы дарой иннæтæ, уымæй тарст, уый хуызæн æрдзырдта уæле:

– Авд авджы куыд æрхæсдзæн, дыууæ къухы йеддæмæ йын нæй! Уæдæ нæ иу армьдзаг печенитæ дæр хъæуы! Куыд нæ нæ хъæуы!

Мæнмæ та афтæ каст – Мæхæмæтæн феххуыс кæна, уый тыххæй нæ фæраст йæ фæстæ, æнæуи иу ран лæууын нæ фæрæзта.

Стæй лæууыдыстæм авдæй, алкæмæн нæ авг йæ къухы, аныхæстæ-иу кодтам, асины ныллæг къулыл иу бур гæххæттыл уæгъд калд цы печенитæ уыди, уыдонæй-иу фæйна амырт-мыртт кодтам æмæ та-иу алчи йæ авг йæ дзыхыл сдардта.

Мæй Ансалтайы сæрты æрбатылды, хъæу рухс адардта, уыцы дзæбæх æхсызгон рухс адардта, мæнæ цыма йæ боны кусæн дарæс раласта æмæ йе ‘хсæвхуыссæн урс дарæс скодта – уынгтæ дæр рухс адардтой, хæдзæрттæ дæр, уæлхæдзæрттæ дæр, æмæ та мыл уыцы хъуыдытæ амбырд сты, хъæууынгты цал хатты цыдтæн, уал хатты мыл чи æмбырд кодта, уыцы хъуыдытæ – кæцæй æрцыди уыйæппæт дур ацы хохы фахсмæ?! Хæдзæрттæ дурæй, фæндæгтæ дурæй, асинтæ дурæй – æмæ дзы цас асинтæ и! Алы хæдзармæ дæр – асин, бирæ хæдзæрттæм – дыгай асинтæ дæр. Афтæмæй къæдзæх æввахс никуы и хъæумæ, кæй æрыхалай, æмæ амайæн дур кæцæй æрызгъæла, ахæм къæдзæх. Уæд кæцæй æрцыди уыйæппæт дур! Æви, хъæу кæм и, уым къæдзæхтæ уыди раджы кæддæр, фехæлдтой сæ æмæ сын сæ дурæй сæ бынæтты хæдзæрттæ фæцамадтой? Сæ фæд нал баззад къæдзæхтæн – хъæуы бын фесты. Фæлæ дзы кæд нæ уыди къæдзæхтæ, уæд та? Уæд уыйбæрц дурæн æрхæссæн куыд и?! Нæ, уыйбæрц дурæн æрхæссæн нæй, дунейыл лæг æмæ хæрæг куы никуыуал баззайа, уæддæр уыйбæрц дур куыд и æрхæссæн! Мæнæ диссаджы хæхтæ æмæ диссаджы хъæутæ, мæнæ!

Кувгæ нæ кодтой, æнæуи-иу исты ныхæстæ акодтой, худæг

ныхæстæ, худгæ дæр-иу бакодтой, стæй та-иу се ‘вгтæ кæрæдзи-уыл бакъуырццйтæ кодтой, æмæ та-иу сæ хъуыртт-хъуыртт ссыди фæйнæрдыгæй.

Æз дæр-иу сдардтон авг мæ дзыхыл, фæлæ иу мæ хъуыртт-хъуыртт не ссыди мæнæн. Æнæуи-иу дзы аирвæзти мæ хъуыры æмæ-иу мæ уæнгтæ барызтысты. Хорз уыди, æмæ-иу мын мæ авг къуырццйтæ цы ‘рбакодтой, æндæр мæм хатгæ нæ кодтой. Æниу цæмæй хæйрæг уыдысты, æмæ æз æнæуи сдарын авг мæ дзыхыл, нуазгæ дзы нæ бакæнын!

Фыццаг Манапæн фæци йæ авг нуæзт. Фæстаг хуыпп ма дзы куы скодта, уæд авгæн йæ къубалыл фæхæцыд, уæлæмæ йæ суилæгау кодта, авг цалдæр сæрбихъыройы акодта уæлдæфы, стæй йæ фæстæмæ рацахста йæ къубалæй. Асины сисыл æрæвæрдта авг æмæ загъта:

– Æз цæуын.

– Кæдæм? – авг йæ дзыхæй æриста Ибрагим-Гаджи.

– Никуыдæм. Æнæуи цæуын. Уæдæ сымах нуазгæ кæнат, æз та уæм æнхæлмæгæсæджы бакæс-бакæс кæнон!

Æз æм мæхи авг бæргæ авæрдтаин, фæлæ уый гæнæн нæ уыд – уæд базыдтаиккой, ницы дзы банызтон, уый æмæ мæ тай-тайы бын фæкодтаиккой.

Уый гæнæн нæ уыд, æмæ йæм бадзырдтон:

– Æмæ ма нын Мæхæмæт ратдзæн иу авг.

Манап йæ амонан æнгуылдз уыцы тынгæй хæрдмæ фæхъил кодта.

– Хъуыран афтæ нæ зæгъы.

Арæх дзырдта уыцы ныхæстæ: «Хъуыран афтæ нæ зæгъы». Хъуыран æппындæр кæдæм ницы бар дары, уым дæр сæ дзырдта. Уым сæ ноджы арæхдæр дзырдта.

Стæй авд авджы лæууыдысты, æфтауцы цъеритæ куыд фæлæууынц, афтæ. Сисы уæлæ уыцы тымбылæй лæууыдысты, æхсæз дзы афтид уыди, иу дзы æрмæст йæ уæхсчыты онг хъаджын.

Мæн скъоламæ цæуын хъуыди – фæдисы скъæфт мæ ракодта Манап, чиныгæй-æндæрæй сæ афтæ фæуагътон æмæ райсоммæ урочы пълантæ куыд скодтаин! Суадоны цурмæ куы бахæццæ дæн, уæд мæ цæстытæ æрцахстой – скъолайы уæлхæдзар рухсы цъыртт фæтæпп кæны æмæ та фæцъынд вæййы. Исдуг фæтарстæн: мацы дзы схæца! Æмæ дзы цы хъуамæ схæца,

арт куынае кæнынц скъолайы, уæд! Уæдæ уый цы у – цы дзы фæрухс ваййы æмæ та цы фæцъынд ваййы фæстæмæ?

– Алæма, кæддæра цы у, – загътон æз, цыма мемæ исчи уыд æмæ уымæн дзырдтон, уый хуызæн æмæ фæхæрд кодтон. Агъуыстæн йæ уæллаг ныхы уыди уæлхæдзармæ асин æвæрд, хъæдын асин. Мæ фæнд уыд – хъуамæ схызтаин асиныл æмæ уым ныхæн йæ бæстастæу цы дуары бынат уыд – дуар дзы нæ уыди – уырдыгæй бакастæн уæлхæдзармæ. Кæддæра йæм кæцæй æрбахауы уыцы рухсы цъыртт? Асины бынмæ куы бахæццæ дæн, уæд уæлæ чидæр æрхизы асиныл. Йæ иу къухæй асиныхъæ-дыл хæцы, йе ‘ннæ къухы – цыдæр дзæкъул æмæ ахъеллау-ахъеллау кæны дзæкъул.

– Кæцы дæ?! – Тæрсгæ дæр дзы фæкодтон, фæлæ йæм уæддæр сфæрæзтон дзурын.

– Æз дæн, – дзуры дæлæмæ Манап æнæмæтхуызæй.

– Манап дæ? – базыдтон æй, Манап у, фæлæ ма йæ уæддæр бафарстон æз.

– Манап дæн, уæдæ Ансалтайы бынаты бардуаг дæн! – Æргæпп кодта асинæй Манап, йæ къухы цы дзæкъул уыд, уый йæ хъеллауæй нал æнцæд.

– Ам дын цы и? – йæ дзæкъулмæ йын мæ къух бадардтон. Уæдæ хæйрæг кæд нæу ацы Манап, уæд ма ныртæккæ дæр уым, дуканийы асины рæбын, йæ афтид авгæй цирчы хъазæгау куы хъазыд, уæд скъолайы уæлхæдзар куыд бамидæг! Ноджы йæм кæд нæй дзæкъул.

– Цы, куы зæгъай, уæд – бæлæттæ, – йæ дзæкъулыл схæстытæ кодта, ауындзгæ тæразыл куыд схæстытæ кæнынц, афтæ.

– Цæй бæлæттæ?

– Бæлон цы ваййы, ахæмтæ!

– Æмæ дын кæм уыдысты?

Манап йæ къух уæлхæдзары дуармæ фæцарæзта.

– Уæлхæдзар? – фæрсын æй дисгæнгæ.

– Ехх, завуч! – худы Манап. – Уæдæ скъолайы уæлхæдзар бæлæттæ ис, уый далæ Рахатайы куыройгæс дæр куы зоны, уæд æй ды куыд нæ зоныс?!

– Æмæ цы ми кæнынц уым? – йæ ныхæстæм ын мæ хъус ницы бæрæг æрдардтон Манапæн.

– Æхсæвиуат дзы кæнынц. Бон атахынц хизынмæ, æхсæв фæстæмæ æрбатæхынц æмæ кæрæдзи дæллагхъуыр алæсынц, –

цыма сывæллæттæн кодта бæлæтты кой, афтæ мын фæлмæн æмæ æвæлмон хъалæсæй дзырдта Манап.

– Æмæ сæ кæдæм хæссыс?

– Иу ранмæ.

– Цæмæ? – Мæ хуымæтæг фæрстытæй мæхæдæг дæр тыхсын байдыдтон, фæлæ æнæ фæрсгæ нæ лæууыдтæн.

– Цом, далæ дын æй дæлдæр зæгъдзынæн. Ам нæ исчи фендзæн æмæ фидиссаг кæнæм – скъолайы завуч æмæ йæ ном-дзыд ахуыргæнæг Манап бæлæттыл былар бафтыдтой!

– Мæн мидæмæ цæуын хъæуы, мæ чингуытæ уым сты æмæ сæ рахæссон.

– Цу, рахæсс сæ æмæ цом.

– Кæдæм?

– Иу ранмæ.

– Цæмæ?

– Уым дын æй зæгъдзынæн.

– Æмæ мæ не ‘вдæлы.

– Ма кæ, цом. Ахæм физонæг дын скæндзынæн æмæ ма дæ къухы æлгътæ сдæрдзынæ.

– Бæлæттæй?

– Бæлæттæй, уæдæ мæм халæттæ нæй!

– Тæригъæд не сты?

– Чи?

– Бæлæттæ ‘ндæр чи!

Манап йæ дзæкъул йæ иу къухæй йæ ‘ннæ къухмæ айста æмæ мын йæ афтид къухæй мæ цонгмæ ‘рбавнæлдта.

– Ехх, мæ лымæн лæггаг, уыдон тæригъæд не сты, тæригъæд мах стæм. Уыдон сæрибар дунейы цæрынц – мах æй æмбаргæ дæр нæ кæнæм, куыд сæрибар у сæ дуне, уый, нæ зонд æй нæ ахсы, уымæн æмæ нæхицæн нæ алы къахдзæф дæр барст у. Нæдæр нын стырдæр къахдзæф акæныны бар и, нæдæр – гыццылдæр. Уыцы барст куыд амонь, афтæ куы нæ айсай дæ къах, уæд ахаудзынæ, де ‘мбудтæ зæххы ацæвдзынæ, æмæ дыл хæцгæ чи скæна, ахæм дæр нæ разындзæн, дæ алыварс чи уа, уыдонæй. Мах дуне æмтъеры дуне у – æмтъеры æмæ æгъатыр. Куыд мæм кæсы, уый зоныс? Йæ мады гуыбынæй ацы дунемæ чи рараст вæййы, уыдон, цы хъызæмæрттæ сæм кæсы, уый рагацау куы зониккой, уæд-иу сæ бичъы босæй сæхи æрцауындзиккой уыцы ран.

Дзырдта ма ноджыдæр цыдæртæ, фæлæ сæм дзæбæх хъусын

нал фæрæзтон: цы-иу загъта, уый фæстæ-иу цыдæр æнкъард мыртæ амбæлди мæ хъустыл, кæмдæр-иу йæ хъæлæсы аздадысты, сæхи-иу нæ равдыстой, цыма сæ исчи куы фехъуса, уымæй тæрсгæ кодтой, æмæ-иу уыдонмæ хъусыныл фæдæн: азæлдæй цæмæн баззайынц уым кæмдæр йæ хъæлæсы мидæг?! Цыма сæ цæмæйдæр аргъуц кодтон, æмæ сæ, æнкъард кæй уыдысты, уый тыххæй аргъуц кодтон, æвæццæгæн, æндæр сæ цæмæн хъуамæ аргъуц кодтаин? Уæддæр мæхиуыл фæхæцыдтæн:

– Фæлæуу, æмæ кæд афтæ сæрибар сты, уæд сæ дæ дзæкъулы кæдæм сæвгæдтай?

– Уый дæр сæ сæрибарыл дзуры, мæ дзæкъулы кæй сты, уый дæр. Кæд æмæ рады кæрон сæ цардæн. Уæдæ мах кæрон хуыздæр у? Искуы дæ иу уымæл ран ныттыссæнт æмæ уым джиу æнусты дæргъы.

Уæдмæ дуармæ рахæццæ стæм.

– Уæдæ дæм ма фæлæууон?

– Нæ, ма мæм фæлæуу.

Хæдзары мæ чингуытæ стъолыл æрæвæрдтон æмæ хъуыды кодтон: исты ахæрон æмæ мæ куыстытæм æрæвналон. Фæлæ мæ къух ницæмæ тасыди. Лæууыдтæн ме ‘фсæйнаг пецы раз æмæ йын æнкъардæй йæ артгæнæн дзыхмæ кастæн. Арт дзы бакæнын хъуыд æмæ йыл дысоны хæнкъæлты хъæрмхуыпп ахъарм кæнын хъуыд. Фæлæ арт нæ кодтон æмæ хъæрмхуыпп дæр нæ хъарм кодтон. Æнæуи мæнæн мæ хъæрмхуыппыл ам куыд кæнынц, афтæ, фысы дымæджы кæрстытæ нæ уыди. Мæнæн ыл зети конд уыди, æмæ йæ хъарм кæнын дæр афтæ æхсызгон ницæмæн хъуыди. Фиу кæуыл уа, уый зын хæрæн у, æз ахæм хъæрмхуыпп нæ уарзын – карзад мын кæны. Исчи йæ куы фæхæры мæ цуры, уæд мæ зæрдæ ныккæрзы. Уым мæ зæрдыл æрбалæууыд Манап.

Диссаг уыди ацы Манап – зæрдыл дæр æндæрхуызон лæууыд. Æмæ мæм афтæ зынын байдыдта, цыма мæ зæрдыл не ‘рбалæууыд, фæлæ мæ фарсмæ ‘рбалæууыд. Йæ мидбылхудт базмæлыд, исты хъазæн ныхас кæнынмæ куы фæхъавы, уæд куыд базмæла йæ мидбылхудт, афтæ. Æмæ ныссабыр дæн – ныртæккæ исты зæгъдзæн æмæ цы зæгъдзæни, цымæ? Æниу цыфæнды зæгъæд, уæддæр мын æхсызгон уыдзæн. Фæлæ та йæ фæстæ уыцы сыгъд æмæ уырыд зæлтæ!.. Цыма йæ дзыхæй цы схауы, уыцы дзырдтæ сæхæдæг фæхъæрзынц æмæ сæ хъæрзын сæ фæстæ аззайы. Æнæуи та мæ фарсмæ куы ваййы, уæд мын æнцондæр

кæй ваййы, уый хатын, хорз æй хатын. Стæй мын истæмæйты куы ‘ххуыс кæнид, афтæ йæ кæй фæнды, уый дæр хатын – æз æвæлтæрд кæй дæн, æгæр лæппу кæй дæн нырма, уый тыххæй мыл исты хуызы йæ арм куы дарид. Фæлæ уый гæнæн куыд и?! Уый хуымæтæг ахуыргæнæг у, æз – ахуыры хайы хицау, æмæ ма афтæ дæр ваййы æмæ ахуыргæнæг ахуыргæнджыты разамонæгыл йæ арм дара! Уыдæттæ хорз æмбары æмæ сæ йæхи хизы. Фæлæ мын уæддæр истæмæйты аххуыс кæны. Мæнæ мын мæ урокты фæткæвæрд куыд сарæзта. Æмæ йæ куыд хорз сарæзта! Æмæ æниу цыфæнды араза, хорз æй ма сараза, уый гæнæн куыд ис! Нæ, уый гæнæн нæй. Манапы к’ухæй цы рацæуа, уый х’уамæ к’ухæй к’ухмæ цæуа æмæ йæм адæм кæсынæй ма ‘фсæдой. Уый урокты фæткæвæрды йеддæмæ ницы уыд, ныффысс æй, æмæ – фæци! Нæ, уый йыл багуыбыр и, цыма йæ музейы æрæвæрдзысты. Уыцы бæзджындæр æмæ тæнæгдæр хæххытæ афтæ сфидыдтой иумæ, æмæ лæг заг’таид – алыран дæр сæ афтæ фыссын х’æуы фæрсæй-фæрстæм. Кæс æмæ сæм кæс! Дыууæ дзы сарæзта. Иу дзы к’улыл бакодта, дыууæ рудзынджы астæу Макаренкоы нывы бын. Æмæ сфидыдта к’уыл. Иннæ мын ме ст’олыл байтыг’та æмæ йыл йе ‘мыйас авг ныффæлдæхта. Уæд авг та кæцæй æрхаста!

К’улыл кæй бакодта, ууыл-иу ахуыргæнджытæ нымбырд сты æмæ-иу æм кастысты, мæнæ стыр нывæвдисæнты разæг’ддæр нывтыл куыд фембырдтæ кæнынц æрбацæуджытæ, афтæ. Æмæ рæсуг’д уыди. Йæ уæллаг дыууæ к’уымы йын сырх æмæ ц’æх дидинджыты х’амбыдтæ нынныв кодта, сæ астæу та – кæрæй кæронмæ хæхтæ кæрæдзиуыл бак’ултæ сты, афтæмæй адарг’ сты, сæ цырг’ ц’уппытæ хæрдмæ сдардтой, афтæмæй.

Æрæджиау фæзынд Манап Ансалтайы, ахуыр куы райдыдтам, уый фæстæ. Æнæуи историйы ахуыргæнæг уыди, фæлæ йæм историйы уоктæ иу-цалдæр æрхаудта, æндæр нæ – директор йæхæдæг дæр истори амыдта æмæ дыууæйы фаг уоктæ кæм уыд историйæ! Æмæ ма йæм уæд нывгæнын æмæ хахкæнынны уоктæ дæр радтам. Хорз уыд æмæ уыцы уоктæ чи кодтаид, ахæм ахуыргæнæг нæм нæ уыд. Ныв кæнын дæр хорз зыдта – æмæ цы нæ зыдта æниу! Æмбырды-иу ахуыргæнджытæй искæмæ фæкомкоммæ уыдаид, стæй-иу цыма йæ к’рандасы цырг’ бырынк’ гæххæттыл кафгæ кодта – сдыууæрдæм-иу ис. Уый фæстæ-иу ахуыргæнджытæ кæрæдзийы к’ухæй истой гæххæтты гæбаз,

камаен-иу йæ цæстытæ хъоппæгæй баззадысты, чи та-иу сæ йæ дисы пыррыччытæ нал урæдта.

Лæууынай бафæлладтæн, фæлæ уæддæр лæууыдтæн. Бадын мæм нæ цыд – нæ бафæрæзтаин бадын, рацу-бацу кæнын мæ нæ фæндыд æмæ лæууыдтæн. Ныр та уыцы изæр æрбалæууыд мæ зæрдыл. Уæд директор куы ‘рбацыд ахуыргæнджыты уатмæ. Æрбацыд, йæ пиджак йæ уæхсчытыл уæгъд æппæрст. Уый йæм æгъдау уыди Мæхæмæтмæ – кæд хъарм бон уыд, уæд пиджак дардта йе уæхсчытыл уæгъд æппæрстæй, кæд хъарм бон нæ уыд, уæд – йæ тæнæг даргъ пълто. Æрбадти, йæ пиджакы тæрттыл æрбахæстытæ кодта, стæй ныл йæ цæстытæ æрхаста радыгай, цыма, не ‘хсæн хæццæ куы бахауа, уымæй тарсти. Æмæ загъта:

– Ныр пехуымпар Мæхæмæт – Хуыцауы арфæйæ хайджын уæд! – дунейы цы авд куырыхон лæджы уыди, уыдонæй кæмæй цауддæр уыд? Семæ нымад цæуылнæ ‘рцыди?!

Ахуыргæнджытæн кæмæн базмæлыдысты йæ цæстытæ, кæмæн – нæ. Дзургæ сæ ничи ницы скодта. Æмæ та загъта уæд йæхæдæг Мæхæмæт:

– Пысылмон дуне стыр у, æмæ уымæн бындур чи æрæвæрдта, уый ном хъуамæ бæрзонд æвæрд уайд.

Уæддæр та йæм ничи ницы сдзырдта ахуыргæнджытæй.

Æз дæр ницы ‘мбæрстон Мæхæмæты ныхæстæн. Æнæуи авд куырыхоны кой фехъуыстон, фæлæ чи уыдысты, цæмæй скуырыхон сты, уыдæттæн ницы зыдтон. Хъуыраны кой дæр куыд нæ фехъуыстон. Æмæ тыхстæн, тыхстæн, цыма фæлварæнтæ кодтон, æмæ мæ ныртæккæ фæрсынтæ райдайдзысты. Манапмæ бакастæн – æвæццæгæн æм мæ тыхстæй бакастæн. Уый йæ амонæн æнгуылдз йæ дыууæ ‘рфыджы астæумæ схаста, уым аныхæгау кодта, стæй бакаст Мæхæмæтмæ.

– Авд куырыхоны кæд цардысты, æмæ пехуымпар кæд царди!

– Кæд цардысты авд куырыхоны?

– Уартæ незаманты, пехуымпар та бындур пысылмон адæмæн не ‘рæвæрдта, фæлæ пысылмон динæн. Цæргæ та æвдæм æнусы кодта, ацы азнымады æвдæм æнусы.

– Кæд царди, уый æз дæуæй хуыздæр зонын, фæлæ ныр фæстæдæр цард, уый тыххæй йын йе стыр номыл – кад æмæ намыс уæд æнустæм йе стыр номæн! – хъуамæ дур ныффæлдахæм.

Мæхæмæт састы бынаты баззайа, уый нæ уарзта æмæ-иу

куы базади састы бынаты, уæддæр йæхи афтæ æвдыста, цыма уæлахиз фæци.

– Мæхæмæт пехуымпар – Хуыцауæй арфæгонд уæд йæ сыгъдæг ном! – æхсаргардимæ æрцыди ацы дунемæ, – загъта та æрæджиау Манап. – æмæ, æхсаргардимæ чи æрцæуы дунемæ, уымæн куырыхонтæм ахæссæн нæй.

– Уый та дын чи загъта – æхсаргардимæ æрцыд? – цыма, цæмæйдæр тæрсгæ фæкодта æхсаргардæй, уыйау батыхсти Мæхæмæт.

– Йæхæдæг, – бахудти Манап. – Мæнæн æй нæ загъта, йæ рæстæджы йæ загъта, йе ‘мбæлттæн æй загъта æмæ æппæлгæ кодта, æхсаргардимæ кæй æрцыд дунемæ, уымæй.

– Уæдæ йæ уæ зæрдыл дарут: уый Иссæ пехуымпар æрцыд цирхъимæ! Рацæудзæн азтæ æмæ уæ куырыхонтæн сæ кой дæр ничиуал кæндзæн, нæ пехуымпары ном та цардæгасæй цардæгасдæр кæндзæн – табу уæд йæ сыгъдæг ном æмæ йæ сыгъдæг хъуыддæгтæн!

– Дардзыстæм æй нæ зæрдыл, – бахудти Манап.

Йæ ном Манап нæ хуынд, стæй йæ фыды ном дæр нæ хуынди Манап: Абдулманап хуынди йæхи ном дæр, Абдулманап хуынди йæ фыды ном дæр – Абдулманапты Абдулманап. Уый бавдæлд æмæ йæ фыццаг æрдæг аппæрста уыцы даргъ номæн дыууæ раны дæр æмæ сæ Манапты Манап рауад. Цæмæн, дам, дзы бахъуыд уыйдæргъæн ном!

Уыцы хабар мæн йеддæмæ ничи зыдта. Манап æй йæхæдæг загъта. Уæд мын æй загъта, урокты фæткæвæрд куы фыста, уæд, – цы гæххæттыл æй фыста, уымæ ныггуыбыр и, афтæмæй.

Ахуыргæнджыты уаты мах йеддæмæ ничи уыд, æндæра йæ, æвæццæгæн нæ загътаид. Иу хабар та мын ахæм ракодта – уый дæр уæд: кæмдæр санаторийы улæфыд. Фынгмæ иу бон не ‘рæвнæлдта, иннæ бон не ‘рæвнæлдта, æрмæст-иу цай ахуыппытæ кодта. Æртыккаг бон æм фæдзырдта санаторийы хицау.

– Хæргæ цæмæннæ кæныс, лæппу?

– Мæ зæрдæ нæ агуры хæринаг, – загъта.

– Кæд æндæр исты хæринаг агуры дæ зæрдæ?

– Нæ, æндæр хæринаг дæр нæ агуры.

Уый фæстæ сихоры хæрдыл дæр, æхсæвæры хæрдыл дæр, арахънуазæн агуывзæ коньякæй емыдзаг, афтæмæй лæууыди йæ фынгыл.

Худти, афтæмæй кодта уыцы хабар уæд, æмæ йæ мæ зæрдыл бадардтон. Зæрдыл бадаринагæй дзы мæнмæ гæсгæ ницы уыд. Фæлæ, æвæццæгæн, худгæ дæр кæй кодта, уый тыххæй мæ нæ фæрох и. Уæд ма-иу уыцы æнкъард мыртæ тыхст æмæ æвæрæзæй нæ аздадысты йæ ныхасы фæстæ, кæнæ йын афтæ бæстон нæмæ хъуыстон йæ ныхæстæм уæд. Иннæ ахуыргæнджытæ йæм куыд хъусынц, афтæ йæм хъуыстон уæд æз дæр æрмæст. Бынтондæр та мæм, йæ урочы куы бадтæн, ахуыры хайы хицау ахуыргæнджы урочы куыд фæбады, афтæ, уæд бахъардтой уыцы æнкъард мыртæ. Зæрдæйæ-иу фæхицæн сты, фæлæ-иу загъд не ‘рцыдысты, кæмдæр-иу фæсте аздадысты. Æмæ-иу мыл дис бафтыд: цы уой уыдон? Цыдæриддæр сты, уæддæр, зæгъгæ цы фæкæны, уыцы мыртæй дæр не сты, зæгъын дæр уымæн не скомынц уыдонимæ. Æндæр фæсте нæ заиккой, размæ ‘ппариккой сæхи.

Уыцы хъуыдытæ куы кодтон урочы, уæд мæм æрцыди ноджы иу хъуыды, иу æнахуыр хъуыды – æниу хъуыдытæ иууылдæр æнахуыр сты. Уый хъуамæ уайд ахуыры хайы хицау! Æз нæ, фæлæ уый, Манап! Уый цур мæнæй цæй хицау и?! Æмæ куыд дзæбæх урок уыди, æмæ куыд сыгъдæг дзырдта уырыссагау, æмæ йæм куыд дзæбæх хъуыстой къласыдзаг скъоладзаутæ!

Æмæ уым, урочы бадтæн фæстаг партæйыл лæппутæй кæйдæр фарсмæ, афтæмæй байдыдтон фæндтæ кæнын: тæккæ абон бацæудзынæн директормæ – уымæн уал бамбарын кæнон мæ фæндон, стæй, кæд хъæуа, уæд районмæ дæр ацæудзынæн. Фæлæ мыл цыдæр къуылымпы бафтыд æмæ нæ бацыдтæн Мæхæмæтмæ. Уыцы бон дæр нæ бацыдтæн, дыккаг бон дæр. Мæхæдæг та къæмдзæстыг уыдтæн Манапы раз, мæ фæнд Мæхæмæтæн кæй нæ дзырдтон, уымæй – уый сæвæрын хъæуы мæ бынаты, æз æнæуи ахуыргæнагæй кусдзынæн. Ноджы мæхимæ афтæ зынд, уый куы суа ахуыры хайы хицау, уæд-иу йæ ныхасы кæрон ницуал аззайдзæн уыцы тыхст æмæ уырыд мыртæй. Афтæ мæм цæмæн касти, ууыл ахъуыды кæнын нæ фæрæзтон.

Æмæ-иу райдыдтон фæндтæ кæнын – директорæн уал зæгъон, бацæуон æм, кæм бады, уырдам æмæ йын æй зæгъон, зæгъон, нæ – баууæндын æй кæнон – уый хуыздæр бакусдзæн мæнæй, бирæ хуыздæр! Фидаугæ дæр хуыздæр кæндзæн уыцы бынаты мæнæй. Стæй мын уый куы баууæнда мæ фæндыл, уæд районмæ дæр ацæудзынæн. Цы бауайын мæ хъæуы Ботлихмæ!

Мæ зæнгтæ мæ быны дыз-дыз кæнын байдыдтой – уый бамбæрстон æмæ фæфæнд кодтон: мæ дзаумæттæ фелвасон æмæ схуыссон. Стæй райсом раджы систдзынæн æмæ уæд бакæндзынæн мæ куыстытæ. Тынг раджы систдзынæн. Раст уæд фæцыди дуары къуырцц, æмæ къæсарыл алаууыд Манап. Йæ къухы – урс гæххæтты тыхт цыдæр.

– Цыдтæн æмæ мæ размæ нæ кастæн, фæлæ – дæ рудзынгмæ æмæ куывтон, йæ рухс куыд нæ ахуысса. Кæм мыл ахуыссыдаид, уырдыгæй фæстæмæ аздæхтаин. Мæнæ къæсарæй дæр ныззылдаин. – Манап йæ гæххæтты тыхт айхæлдта, йæ мидæг разынд иу уæлæнгай тæбæгъ, тæбæгъы дыууæ бæлоны тæбæкк цурыдæй. Тæбæгъ стъолыл авардта, гæххæттытæ атымбылтæ кодта æмæ сæ пецы атъыста.

– Фен-ма, – бахудти Манап, – кæддæра уартæ Парижы цæлгæнæнты дæр искуы ахæм цурыд бæлæттыл бамбæлдтæ!

Æз кæсгæйæ баззадтæн тæбæгъмæ. Æмæ мæ цæстытыл ауади, скъолайы дуармæ цы бæлæттæ æрбады, уыдон уыцы уæздан-уæздан куы фæцæйцæуынц, цыма сæ ам кæмдæр ахсджиаг хъуыдаг и, æмæ уый фæдыл фæцæуынц. Ноджы афтæ фæзыны – сæ цыдæй афтæ фæзыны – цы хъуыддаджы фæдыл цæуынц, уый раст алыг уыздæн – ууыл æппындæр гуырысхо нæ кæнынц.

– Хæргæ, – дзуры хъæрæй Манап, – цалынмæ хъарм сты, уæдмæ!

Æмæ æз мæ сæр ныттылдтон – æгæр тылд мын фæци æмæ мæм Манап æрбакаст.

– Æз æхсæвæр бахордтон, ныртæккæ фæдæн хæрд æз, – ноджыдæр ма мæ исты зæгъын фæндыд – мауал мæм бахата Манап, фæлæ ма цы загътаин, уый нал зыдтон, стæй сайгæ кæй кодтон Манапы, уый дæр мæ хыгдардта. Уæдæ дæ цæрæнбонты макай асайай æмæ стæй æнæнхъæлæджы схæцай сайыныл! Æмæ куыд нæ схæцыдаин сайыныл дæр, уæдæ дæм уыцы гыццыл рæсугъд бæлæтты фыд хæрынæй хатæд! Æмæ мæ дыууæ уæны астауыты цалдæр хиды æртахы куыд фæцæйтылд, уый дзæбæх æмбæрстон.

– Хæрай-нæ хæрай – ме ‘мкъæрныхыл нымад дæ, – бахудти Манап, фæлæ уайтагъд фæлаууыди йæ худынæй, – ныр, цыма, ацы хæдзары дзæбæх баджигул кæн, уæд дзы арахъхъы хуыппыл никуы бамбæлид лæг?

Æз стъолмæ кæсгæйæ аздадтæн – ибон ам Лабазан, йæ парахат гæлифейы дзыппы цы авг æрбахаста, уый нуæзта. Æз ын нæ

бакуымдтон нуазын æмæ ма дзы цыма аззади. Æрдзуццæг кодтон æмæ стъолы фæстæ къулы цы къуск уыд, уырдыгæй авг райстон – къухы уæз кодта, уæдæ ма дзы уыди арахъхъ.

– Лабазан æй айразмæ æрбахаста, – фырцинæй загътон æз, æндæр Манапы цæмæн хъуыд, чи йæ æрбахаста, уый! Агуывзæ дæр ын æрæвæрдтон.

– Ды нæ бануаздына, нæ дæм хатын. Ды-иу уым дæр сур дард скодтай авг дæ дзыхыл. Æз дын дæ митæ уыдтон, фæлæ дæм ницы дзырдтон – мæнæ йæ иннæтæ базыдтой, ныттыдта-иккой дæ.

Манап анызта, йæ сæр ныууыгъта, цыма хуыдымæй схызти æмæ йæ сыг цагъта, уый хуызæн.

– Дæ рухс ма кæй цыд, ууыл цас фæцин кодтон! – йæ цæсгом цыдæрхуызон æнкъард рухс баци. – Æвæццæгæн, ахæм цин никуыуал бавзæрстон а фæстаг рæстæджы. Раст цыма нæхи хæдзары рухс уыдтон æмæ цыма нæхи хæдзары рухсмæ цыдтæн. – Манап йæ цонг стъолыл адаргъ кодта æмæ йыл йæ сæр æрæвæрдта – цыдтæн æмæ мæ размæ нæ кастæн, фæлæ дæ рудзынгмæ – афтæмæй кæлгæ та куыд никуы фæкодтон! Мæнæ ахуыссыд дæ рухс, уæд дуне æгасæй дæр баталынг уыдаид æмæ цы фæуыдаин! Цымæ афонмæ нæ рухс та цы ми кæны, нæ тъæпæн къæсы цы рухс фæсудзы, уый! Судзы ма æви бацъынд? Бацъынд æвæццæгæн. Цæмæ судза, кæмæ судза! Фæлтау мæ зынг куы бацъынд уыдаид, нæ цырагъ куы бацъынд, уæд.

Æз фæтарстæн – Манап куы скæуа æмæ батагъд кодтон фæрсынмæ:

– Æмæ уый кæм и – уæхи цырагъ?

Уый мæм исдуг ницы дзырдта, æвæццæгæн ын æнцон нæ уыд дзурын, стæй схæцъд йæ сæрыл:

– Уартæ Ахвахи районы. Гыццыл Чохы – афтæ хуыйны нæ хъæу.

– Гыццыл хъæу у?

– Гыццыл хъæу куы нæ уайд, уæд Гыццыл Чох хуыйнид?!

– Æмæ дын дзы чи цæры?

– Мæ мад æмæ мæ хо.

– Æмæ цæмæй цæрынц?

– Уым нын доныбыл гыццыл хутыр и – цалдæр бæласы. Уыдонæй цæрынц. Мæ хо сæрæн у, уыцы дыргъы хустæ аласы Уæрæсемæ, суанг уалæ Архангельскмæ схæццæ ваййы.

– Ахвах кæцырдыгæй и?

Манап йæ къухæй рудзынгмæ ацамыдта.

– Уыцырдыгæй, мах æнæуи æввахсдæр стæм Махачкаламæ, фæлæ нæм фæндаг нæй æмæ Ботлихыл цæуæм.

– Куыд нæ уæм и фæндаг!

– Нæй нæм. Ууылты фæндаг бауадзæн нæй, хæхтæ афтæ хъентæ-ментæй лæууынц, æмæ сыл кæд ауындзгæ фæндаг саразай! – Манап авг ракъул кодта, афтæ тынг æй ракъул кодта æмæ йæ бын фæхæрдмæ и, фæлæ агуывзæ йе ‘рдæг дæр нал баци. Стæй систа агуывзæ æмæ арахъхъ йæ дзыхы бакалдта, цыма йæ пецы сугтыл калдта, уый хуызæн. Уый фæстæ йæ сæр цыдæр адджын тылд кодта фæйнардæм, афтæмæй дзырдта ‘мæ дзырдта. Ныллæг хъæлæсæй, сылгоймæгтæ Алардыйы зарæг куыд ныллæг хъæлæсæй фæкæнынц, афтæ. – Æмæ-иу цыдтæн æмæ Хуыцаумæ куывтон, нæ рухс куыд нæ ахуысса. Уый цы ‘хсызгон цыд у, уæ хæдзарæй рухс куы кæла, æмæ ды куы цæуай уæ хæдзармæ.

Æз бакастæн Манапмæ æмæ мæ зæрдæ барызти – Манапы рустыл æрцæйтылди дыууæ тымбыл цæстысыджы. Æвæццæгæн, нæ йæ зыдта, йæ рустыл цæссыгтæ æртулы, уый, æндæра сæ куыд нæ асарфтаид!

– Æмæ та-иу цæудзынæн нæ Гыццыл Чохмæ – уыцы фæндаг ма мын баззад, æндæр фæндаг мын нал и – басыгъдысты мын иннæ фæндагтæ. Æниу, чи зоны, афтæ хуыздæр у. Уæдæ Вольтер мæнгæй кæм загътаид: Ацы дунейы цыдæриддæр цæуы, – хуыздæрмæ цæуы. – Манап-иу фæлæууыд æмæ-иу загътон: фæци йæ дзуринагтæ дзырд. Æмæ тарстæн, куы æрфынæй уа стъолы уæлæ, уымæй. – Фæлæ та-иу уæдмæ райдыдта: – Нæ хутырмæ базилын хъæуы, нæ сæгътæ бабирæ кæндзынæн. Дзыцца ‘мæ сын Зейбулла сæ тинтычы фæсдзысты, басылыхъхъæгтæ дзы уафдзысты.

Уыцы æхсæв æгъуыссæг фæдæн – куыддæр-иу мæ цæстытæ кæрæдзиуыл авæрдтон, афтæ та-иу Манапы рустыл æрцæйтылдысты уыцы тымбыл цæссыгтæ, уыцы æнкъард тылдæй-иу æрцæйтылдысты, æмæ-иу мæ зæрдæ базмæлыд. Стæй-иу разыхс-баздыхсæн бахъуыдтæн, æмæ-иу мæ сынтæг мæ быны йæ хъыс-хъысæй нал æнцæд, йæ уазал, йе ‘фсæйнаг хъыс-хъысæй.

Куы æрбарухс, уæд мæхиуыл схæцыдтæн – кæцы къласы мæм цы урок и, уый уæддæр фенон. Куыддæр мæ пысултæ акодтон,

афтæ маæ дуар фæхицæн йæ фæлгæтæй æмæ сындæг-сындæг айгом и, къæсары æдде лæууыд Гусеин, лæууыди гуыбырæй æмæ мæм афтæ фæзынд: дысон-бонмæ уым лæууыди дуары æдде, æз кæд систдзынæн, уымæ касти. Йæ цырагъ йæхимæ нæ уыд æмæ бадис кодтон – кæм ныууагътаид йæ цырагъ?

– Мæ чызг?! – æрбахъæр кодта уæдмæ гом дуарæй мидæмæ Гусеин.

Мæнæн маæ зæрдыл æрбалæууыд, знон цы ныхас кодтам Гусенимæ, уый æмæ йæм адзырдтон:

– Скьоламæ йæ рарвит, æз дæр ныртæккæ фæцæуын.

Гусеин йæ къæхтæ арайс-байс кодта йæ быны æмæ йæ тъæпæн æрмттæй йæ уæрджыты сæртæ æртъæпп кодта.

– Акодта мын, маæ чызджы мын акодта!

Æмæ йæ æз афарстон:

– Кæдæм æй акодта? Скьоламæ йæ акодта?

– Цæй скьоламæ йæ акодта!

– Уæдæ йæ кæдæм акодта?

– Æз та дæу фæрсын – кæдæм æй акодта?!

Æз кæсгæйæ баззадтæн Гусеинмæ, цæмæй ма йæ бафарстæин, уый нал зыдтон, афтæмæй йæ фæрсын та бирæ цæмæйдæрты хъуыд.

– Чи йæ акодта? – уæддæр схауди маæ дзыхæй.

– Уый, уый, уыцы æнæзæгъинаг, дысон дæу чи аскъæфта кæдæмдæр...

– Манап?!

– Уый, уый!

Æз маæ къухтæ систон, фæйнæрдæм сыл ахæцыдтæн æмæ афтæмæй лæууыдтæн. Æмæ рохзæрдæйæ дзырдтон æмæ дзырдтон: цы дзырдтон, уымæн ницы ‘мбæрстон, афтæмæй.

– Ау, Манап?! Æмæ Манап... Дысон дæр ма... Манап... Ам ма Манап... – Дзырдтон æмæ кастæн, стъолы кæрон уыцы уæлæнгай тæбæгъы кæрæдзийы уæлæ цы дыууæ цурыд бæлоны лæууыд, уыдонмæ. – Уæд Манап... Æмæ Манап?..

Тынг диссаг мæм касти, куыд бауыдаид уый йæ бон Манапæн?! Кæм ныхас бакодтаид йемæ, кæцæй йæ кæнгæ акодтаид? Уымæн нал æнцад, уымæн сæ Гыццыл Чохы кой кæнынæй. Стæй азылдтæн Гусеинмæ.

– Гъомæ йæ куыд акодта, кæцæй йæ акодта?!

Æмæ та мæм æрбадзырдта Гусеин дæр гом дуарæй мидæмæ:

– Лæгмæ æназæгъинагты тугæй куы уа, уæд ын тынг бирæ æнтысы.

– Акæсæд ма уымæ исчи! – мæ ныхæстæ амцæф-уымцæфмæ рахызтысты. Æндæр цы дзырдтаин, уый зонгæ нæ кодтон. Æнæдзургæйæ кæсын мæ бон нæ уыд Гусеинмæ. – Уæдæ ма ныр скъоламæ дæр куыд æрбацæудзæн?

– Чи?

– Салихатæй зæгъын.

Гусеин мæм цыдæр хынцкаст æрбакодта – бæрæг уыди, мæ ныхæстæ йæ зæрдæмæ нæ цæуынц, æмæ загътон мæхицæн: ныртæккæ мын иу-дыууæ хъарм ныхасы зæгъдзæни. Уæдмæ уый йæ цæстытæм сæвнæлдта, асхъаудта сæ – æвæццæгæн мæ дзæбæх нæ уыдта, стæй загъта:

– Ам нал и, нал æмæ ма дын куыд æрбацæуа скъоламæ! Ам ма куы уайд, уæд бæргæ.

Æз мæхи æнабары æхсæдтытæ акодтон æмæ Гусеинимæ ацыдтæн. Скъолайы асинтыл нæ размæ æрхызт Мæхæмæт, йæ тæнæг пълто йæ уæхсчытыл уæгъдæппæрст, йæ цъæх худ йæ сæрыл бæрзонд конд – цыдæр бæрæгбонхуыз æвдыста, йæ худ афтæ бæрзонд конд кæй уыди, уый.

– Мах аххос дзы ницы уыд, Гусеин, – загъта Мæхæмæт. – Гъеныр скъоламæ куы цыдаид, уæд азымæй махмæ дæр хауди – уæд скъоладзау уыдаид æмæ дзуапп мах лæвардтам. Фæлæ, иугæр скъоламæ нæ цыди, уæд мах азымы бадарæг нæй.

Мæхæмæты фæстæ ахуыргæнджытæй дæр лæууыди чидæртæ, скъоладзаутæй дæр, хъæууон адæмæй дæр æмæ афтæ зынд, цыма Мæхæмæты æвзаргæ ракодтой, цæмæй немæ баныхас кæна, æз æмæ Гусеинимæ æмæ мацы фыдбылыз æрцæуа.

– Æмæ уæ куы никæй аххосджын кæнын, – йæ уæхсчытыл схæцыд Гусеин æмæ сæ уайтагъд фæстæмæ æруагъта.

– Уæдæ цæмæ ныххæццæ дæ завучмæ?

– Æнауи йæм ныццыдтæн, æзын, зæгъон ын æмæ йæ зона. Абон хъуамæ скъоламæ æрбацыдаид æмæ йын, æзын, зæгъон – не ‘рбацæудзæни.

– Æмæ уый кæмæн загътаис, ахæм дзы æндæр ничи уыди?! – Уайдзæф ын кодта Мæхæмæт – бæрæг уыд.

Гусеин уыцы æварæз гуыбырæй лæууыд, афтæмæй бакодта:

– Цы зонын.

Стæй базмæлыдысты. Мæхæмæт йæ кусæн уатмæ ацыд. Скъо-

ладзаутæ – кълæстæм. Лæгтæ Гусеиныл бамбырд сты. Æз ацыдтæн ахуыргæнджыты хатæнмæ. Мæ бынаты æрбадтæн æмæ урокты фæткæвæрдмæ кастæн авджы бынмæ. Фыццаг урок мæм нæ уыд æмæ бацин кодтон, бадтæн æмæ кастæн Манапы фыстытæм, мæ цæстытыл та Салихат уади – куы-иу уыцы тымбыл гуыбын æмæ даргъкъубал гогон фæцæйхаста йе уæхскыл, куы-иу цыхцыры раз лæууыд – æнхъæлмæ каст, йæ гогон кæд байдзаг уыдзæн, уымæ. Æндæр æй никуы федтон. Уæддæр мæ цæстытæ æрцахстой – цыма йын рæсугъд былтæ уыди, нæдæр – æгæр бæзджын, нæдæр – тæнæг, афтæмæй сырхбын дардтой, стæй-иу лæгмæ афтæ фæкаст, цыма сыл ныртæккæ цыдæр æхсызгон мидбылхудт ахъаздзæн, æмæ сæ кæрæттæ къæбæлдзыг абаддзысты. Æмæ Гусеинимæ куы ныхас кодтон, уæд-иу мæ зæрдæйы бын цыдæр цин базмæл-базмæл байдыдта – цин кодтон развæлгъау, Салихат урок куыд дзурдзæни æмæ йын æз æдзæстхизæй йæ былтæм куыд кæсдзынæн. Ныр Манап батæ кæндзæни уыцы былтæн, цас æй фæнда, уый бæрц. Æмæ йæ, цымæ, кæм базыдта Манап та?! Кæд æй уый дæр дон хæсгæ федта, кæнæ цыхцыры раз лæугæ! Уæдæ йæ ‘ндæр кæм федтаид! Нæ, æнæуи дæр ма йæ фендтытæ кодтаид искуы. Манапæн цы нæ бантысдзæн! Гъæ, бындары Манап фæуа, уас! Йæ номы æрдæг дæр уымæн ахауын кодта – зæрдæйы фаг змæлын æй нæ уагъта, æгæр даргъ уыди ‘мæ.

Дыууæ урочы мæхи уроктæ скодтон, иу та – Манапы урок. Хахх кæнынæн цы зыдтон æмæ сæ Пушкины «Кæсагахсæг æмæ сызгъæрин кæсаг» кæсыныл бафтыдтон. Стæй фатермæ ацыдтæн – знон изæрæй нырмæ æххормаг уыдтæн æмæ мæ сæр дзæгъæлтæ кæнын байдыдта. Арт акæнон загътон æмæ пецы раз фæдзуццæг кодтон. Артгæнæны тымбылтæй лæууыдысты, дысон дзы Манап цы гæххæттытæ атыыста, уыдон. Исдуг мæ зæрды уыд гæххæттыты алыварс къæцæлтæ авæрын æмæ сыл зынг сдарын, фæлæ уæд мæ цæстытæ ‘рхæцыдысты Манапы рæсугъд дамгъæтыл – уыцы аивзылд дамгъæтæ уыцы дзæбæх лæууыдысты кæрæдзи фæстæ гæххæтты æнцъылдты кæрон æмæ ма гæххæтт ссудзон, уый мæ цæст нал бауарзта. Райстон гæххæттытæ, тыхтон гæххæттытæ дыууæ разындысты, айхæлдтон сæ. Æвæццæгæн сæ иу йæ быны акодта тæбæгъæн, иннæ та йыл уæле амбæрзта. Сæ иуы сæрмæ уыд «77», иннæйы сæрмæ – «79». Манапы къухæй фыст дамгъæтæм кæсын мын афтæ æхсызгон уыд, æмæ

ма арт кæнынмæ кæй хъавыдтæн, уый мæ рох дæр фæци. Ноджы фыст кæд уыдысты уырыссагау!

«...Уыцы схъæлзæнг æмæ-иу æлвæст уæрагæй куы ‘рбацæй-цыди скъолайы даргъ тыргъы, уæд-иу мæ цæстытæ тыхцъынд куы ныккодтон – мæ тых-мæ бонæй-иу куы ныххъывтон мæ цæстыты уæлтъыфæлттæ. Æмæ та-иу мæ дуарыл йæ къухы къуырцц фæцыди – базыдтон уыцы къуырцц æмæ-иу фесхъиудтон: мæ уоны дзы цыдæр мигъ бабадти.

Иу изæр ын загътон:

– Æз директор дæн, Салихат, ацы стыр скъола мæнмæ кæсы. Ды хъуамæ уый æмбарай.

Уый мæм йæ цæстытыдзаг æрбакасти.

– Æз та скъоладзауты комитеты сæрдар дæн. Мæн мин æмæ æрдæг скъоладзауы равзæрстой. Ды дæр хъуамæ уый æмбарай.

Цæмæн мæм афтæ сныхас фæразон и – ницы мæ сæрæн зоннын.

– Гъомæ, алы хъуыддаджы фæдыл мæнмæ ма дугъ кæн, мæ хæдивджытæм дæр-иу бауай!

Æмæ та мæм ма ныззила!

– Уагæвæрд куыд амоны, афтæмæй скъоладзауты комитеты куыстæн разамынд директор йæхæдæг дæтты.

Ацу ‘мæ ма йæм исты сдзур!

Йæ фыд колхозы сæрдар у – уыцы стыр колхозы, уыцы хъæздыг колхозы. Уый дæр ыл, æвæццæгæн, зыны. Салбар нæ дары иннæ чызджытау æмæ уыцы быгъдæгзæнгæй куы ‘рбацæйцæуы, уæд æм цавæр пысылмон зæрдæ фæлаудзæн æнæ ныккæрзгæ!..»

Уым цалдæр рæнхъы ныххахчынди, йæхæдæг уыдаид Манап. Цы фыст дзы уыди, уымæн бакæсæн нал и. Цымæ дзы цы ныффыста Манап, стæй йæ цæмæн ныххах кодта, цымæ? Уымæн базонæн нал и, æмæ дарддæр кæсыныл фæдæн:

«Уæ цъыбыртты сыгъд бауай уыцы изæр! Кæдæм ма мæ бахастой мæ фыдбылызы къæхтæ! Кæдæм ма цыдтæн, куы нæ бацыдаин, уæд мын куы ницы уыдаид! Фæлæ уыцы куыстмæ мæ зæрдæ ‘хсайтта æмæ, зæгъын, ныр фæсабыр и скъола, æмæ йыл абадон. Куыддæр æрбадтæн мæ бынаты, афтæ уыцы къуырцц дуарыл аззади. Дзурын дæр æм нæма сфæрæзтон, афтæмæй æрбамидæг. Хæдзарыдзаг хæрздæф æмæ цыдæр разæнгард æрбахаста йемæ. Мæ фарсмæ алæууыд, мæ разы мын йæ куысты пълан авæрдта.

– Хорз, æркæсдзынæн æм, – мæ цæстытæ йæм базылдтон, уадæ мæ фарсмæ кæдæм алæууыд. Ме стьолы размæ стьол, стьолы фарсмæ бандон. Уым цæуылнæ сбады!

– Гъеныр æм æркæс!

– Ныр мæ не ‘вдæлы.

– Равдæлæд дæ.

Рæстæг уалдзæджы ‘рдæм акъул и. Зымæгон дарæсы ничи-уал цыд æмæ Салиатæн йæ бийгæ кофтæйыл йæ тымбыл риутæ цыдæр æнæрхъæц хæст кодтой æддæмæ. Йæ урс дæллагхъуыртæ парахат улæфыдысты.

Рафæлдæхтон пълан, кæсын, фæлæ, цы кæсын, уымæй мæ сæрмæ ницы цæуы – хайрæг фест æмæ уый хуызæн чызг дæ фарсмæ уыцы хæццæ-мæццæ улæфтытæ кæна, æмæ ды æнцад-æнцойæ кæс, дæ разы дын цы фыстытæ æрæвæрдта, уыдон! Уæддæр скæсæг кодтон мæхи. Фæлæ дын уæдмæ мæ фæсонтыл куы æрæнцаид йæ риутæй, æмæ мæ хъусы фæрсты йæ улæфт куы ныххылы-мылы уайд...»

Уым фæци сыфтæй иу. Иннæуыл мæхи ныццавтон. Иннæйы гыццыл фыст уыд, æрмæст цалдæр рæнхъы. Æмæ ауыгъдау лæууыдысты æнæфыст сыфы сæрмæ уыцы цалдæр рæнхъы. Уыдон дæр – æндæр цыдæртæ. Уыцы хабæрттæй – ницуал. Æвæццæгæн дыууæ сыфы ‘хсæн цы сыф уыди, уым уыдысты уыцы хабæрттæ. Æмæ кæсыныл балæууыдтæн уыцы цалдæр рæнхъы «Уо ме ‘намонд! Цæй æнафоны æмæ мыл цæй æнæнхъалæджы сæмбæлдтæ! Мæн размæ куы кодтой мæ фæндæгтæ, уæд мæ ды сæрсæфæнмæ кæдæм нывзылдтай! Сæрсæфæнæй атахтæн, партийæ атахтæн, куыстæй атахтæн. Иунæг атахт ма мын баззад – уыцы дунемæ!»

Æвæццæгæн, боныгæй ратыдта уыцы дыууæ сыфы, æвæццæгæн боныг дардта Манап. Æмæ йын уæд, цымæ, цы фæци ныр йæ боныг? Кæм царди, уым æй ныууагътаид? Æмæ йæ куыд ныууагътаид, кæм царди, уым! Йемæ йæ ахастайд, фæлæ дзы уæд уыцы дыууæ сыфы цæмæн рарæдывта, кæд æй йемæ хаста, уæд?! Æмæ йæ кæд иууылдæр ныскъуыдтæ кодта, уæд та?!

Уæдæ-иу уымæн аздадысты, уымæн йæ хъæлæсы уыцы æнкъард мыртæ, уымæн-иу сæ не сфæрæзта дзурын йе ‘ннæ дзуринагтимæ.

Стьолыл багуыбыр дæн уыцы дыууæ сыфмæ, кастæн сæм

æмæ хъуыды кодтон: афонмæ фæхæццæ кæны йæ гыццыл Чохмæ. Йемæ фæкæны Салихаты. Боны рухсæй нæ бацæудзæн хъæумæ – гыццыл æрталынг кæндзæн æмæ стæй уыцы талынджы сæ гыццыл хæдзары рухс куы суына æмæ куы тагъд кæна уыцы рухсмæ! Рухсмæ цæуын уарзы Манап. Уым кусдзæн сæ гыццыл скъолайы. Райдиан скъола, дам, дзы и. Стæй, дам, скъоладзауты Ахвахмæ акæнынц. Уым сын скъолайы æмдзæрæн дæр и, хæрæндон дæр, хъомылгæнджытæ-цæстдарджытæ. Æмæ-иу рухс цæудзæн сæ гыццыл хæдзарæй æмæ-иу тагъд кæндзæн уыцы рухсмæ Манап. Æмæ-иу æм æнхъæлмæ кæсдзысты йæ хо æмæ йæ мад, стæй Салихат...

Ноябрь, 2015.

ХЪОДЗАТЫ Ахсар

РАГБОНТЫ ЗАРÆГ

ХУЫЦАУ ÆМÆ ПОЭТ

*Æмæ фæдта Хуыцау: цы сфæлдыста,
уый уыд иттæг хорз.*

Библийæ

Бæрзонд Хуыцауæн у йæ куыст фæлдисын.
Поэтæн дæр фæлдисын у йæ куыст:
лæджы зæрдæ дзырды базыртыл сисы –
æрбайсафы цæсты ныкъуылдмæ рыст.

Поэты дуне – рухсæй дзаг æрвбæстæ.
Бынай та, зæххыл – марг æмæ фыдæх.
О, сау адамæн ахæм у йæ хъæстæ:
хъуыды – кадавар, дам-думтæ та – хæрх.

Ныввайы зæрдæ удхæрттæй фыддæнгæл,
тыхтона, мастæй алы бон – æфхæрд...
Хуыцау фæцис йæхи куыстæй фыдæнхъæл,
лæджы куыстыл куыд барвæсдзæнис уæд?

Тæрсын Дæ æз, нæ Фæлдисæг Уæларвон,
Рæсттæрхонгæнæг, о, тæрсын Дæ тынг:
æз диссæгтæ-тæмæссæгтæ куы уафон,
Ды та мын сæ мыййаг куы схонай рыг.

2016.27.05

ЗÆРВАТЫКК

Мæ уд мын æнтъыснаг æвдæрзы,
мæ уæнгтыл пъæззыау – æргъом.
Æрмæст ма мын иу цин æрхæссы
зæрватыкк – фæвæйын цæрдхъом.

Сæударæй изæрмæ нæ уадзы
йæ зилдух: æвæллайгæ кус!
Йæ зардæй, йæ цъелфытæй уадзы
мæ дадзинты ныфс æмæ рухс.

Фæзмы уый Хуыцауы: æлыгæй
фæаразы, нæй йын æнцой.
Тæхуды, зæрватыкк, дæ зынгæй!
Ныззарин хъæлæсыдзаг: «Ой!»

2016.09.06

СЫРХМÆТÆГ

– Нæ зардæ нын йæ фидауцæй æлхæны.
Нæ къухтæ нын йæ «джебогътæй» рæтъузы.
Хæстæг нæ уадзы. Химидаг ныгæны
йæ табуйаг тæф. Иумæ дæр нæ хъусы.

– Рæдийыс тынг. Ныккæс-ма йын йæ къускмæ:
сæударæй дзы мыдыбындзытæ – кусгæ!

2016.30.05

МИКЕЛАНДЖЕЛОЙЫ СОНЕТ

Æрхызтис уый бæрзонд арвы быгъдæгæй
Мылаз зындонмæ – фидынц ам сæ хæс...
Хуыцауы раз æрлæууыди сыгъдæгæй.
Æрхæццæ нæм нæртон зонды хъæлæс.

Уый Бонвэрнонау: урс-урсид тын-тагтæй
 Фыдыбæстæн йæ тар къуымтæм æххæст.
 Йæ сæрæн нал уыд тугмондаг ызнæгтæй.
 О Сфæлдисæг, йæ митæм Ды æркæс.

Æз Дантæй зæгъын: сау адæмæн циу
 Йæ хъызæмар, йæ дудгæ рис, йæ азар?
 Цы ахъаз ын у гени дæр æниу?

Æз та фæбæллын: уый цардæй фæцæр,
 Йæ маст, йæ уарзт дæ удидæгтæй бавзар!
 Ай-гъай, уый уайд амæндтæн сæ сæр.

2015

ФÆСÆМБИСÆХСÆВЫ ФЫСТ РÆНХЪЫТÆ

Кæй бастадтæн, кæй мæ ‘взоны уæззау рис,
 уый чи зоны, уый чи ‘мбары? Мæхæдæг
 æмæ æрмæст уæларвон Фыд – мæ Кæнæг,
 Зæххыл мæнæн æмгар, æфсымæр нал ис.

Æмæ дæм дзурын, Сфæлдисæг, фæлмасæй:
 «Дæ дзæнæтæй зындон ыскодта Иблис.
 Быдырæй, хохæй – баисты йæ исбис.
 Йæ галуантæ – æргъæу æмæ налмасæй.

Кæнынц нæм ерыс Удхæссæг, Дзырдхæссæг,
 æмæ сæм худы, райгæйæ, сæ «Фæтæг».
 Цы фесты Уаг, Лæджыхъæд æмæ Фидауц?..
 Мæ хъаст-хъыллист дæр – стонг сырды фыдниудау.

Дæ фарнæй фæзынд, ме Сфæлдисæг, цард дæр,
 Дæ къухы сты адзал æмæ мадзал дæр.
 Табу дын уа. Лæгибллитæй Дæ дзæнæт
 ыссыгъдæг кæн, бынсæфт кæнынц Дæ цæуæт!

2015.06.11

* * *

*«...сау рувас æрцахсын æнцонай нæ
бафтдзæни дæ къухы. Тархъы Сындзмæ куы
бафтай, уæд æй сурынтæ сисдзынæ, дæ
дарæсæй ницыуал уыдзæни дæ уæлæ –
гæбазгай баззайдзæни сындзыл, фысы фист
ыл куыд баззайы, афтæ. Алырдыгæй дæ
буарæн хъардзæн йæ туг...»*

Нарты кадджытæ («Сатанайы лæппу»).

Быдыр мын радта йæ дæргъ æмæ уæрх,
арв та – йæ арф æмæ цъæх.
О, фæлæ зæрдæ куы нал у сæрæн,
буц сæнттæ риуы – дæрæн.

Ме зноны дуг мын – нæфæтчиаг ныр,
баззад æрмæстдæр йæ фæд.
Фидæн та... Фидæн ингæнау – æмыр.
Фидæн мæ ирæн – æхгæд.

Донласт уæззау мигътæ хылынц, лæсынц,
алыгъди хур дæр абырæг – тæссæй.
Дуне мын фестæди Тархъ-бæстæ, сындз.
Сау рувас, ма тæрс мæнæй.

2016.11.06

ИРЫ ДЗЫХЪХЪ

Æгас Зæххыл – нæ фæдтæ,
нæ фыдæлтæ фæдистæ...
Нæ быдыртæ, нæ хъæдтæ
кайдæр хæзнатæ систы...

Цæй бæстæ ма, цæй адæм?
Æрмæст нæхи фæсайæм.
Нæ уымæл дзыхъхъы бадæм,
нæ аууæттæ нымайæм.

2016.12.06

ИХКЪÆВДА

Айчы йас их бæлæстæ ныххоста,
ног къалиуты бакодта дæрæхсæн.
Зæххы риуыл алы ран дæр – ностæ...
А фыдгæндæн нæй быхсæн, æмбæхсæн.
Æрдз – хъæбулхор, нæй йыл, нæй, æууæнк,
асаста йæ сау митæй мæ уæнг.

2016

КЪАДА

Нæрæмон къада!.. Тар комы къуындæджы
æхсон къæйты ‘хсæн бахауы уынгæджы,
уæддæр быхсы, бырсы, цæуы куырмæджы.
Æгæрон тых, æвидигæ æхсарæй
егъау фурдмæ фæндаг ыссары.

Нæрæмон къада!.. Чи хаты йæ удхар?
Йæ мидæг судзы тохы монц æдзухдæр.
Хæрз къаннæг у, йæ сыхаг дæттæй къаддæр,
æмæ кæйдæрты бавæййы йæ кад дæр.

2016.22.06

ЯПОЙНАГ ПОЭТАЙ

Фæскъæвда цы сатæг у уæлдæф!
Æрхауынц ма иугай æртæхтæ
дæрæнтæ, бызгъуыртæ æврæгътæй:
рæдауæй ныл тауынц сæ хæрздæф
æрвæсты сызгъæрин цырæгътæ.

2016

ТАНКА КÆНÆ ФЫДВÆЗЗÆГ

Мæнг дунейау йе ‘ууæнк куы бахордта арв,
у асæстæй чыллæттæ знæт æмæ тарф.
Фыдæнхъæл дзы фесты, æвæццæгæн, мæргътæ:
сæ уæргътæ, хъыггæнгæ, сæ риуты хæссынц...
Æцæг дуне агурынц... Уасгæ тæхынц...

2016.22.06

ДЗИЭНМÆ ГÆСТÆ

Цæлхыдзаг мæй, стъалы-дзыгуыртæ
хардгæ тынтæ тауынц, сæ зарды æрæфтыд
нæ зæххæй фæсурын æрхæндæг-æнкъард.
У дзæгъæлы, оххай, сæ узæлд, сæ рæвдыд:
нæ дунейы паддзæхтæ – Тугцъир, Мæнгард,
кæнынц дзы æрдиаг æнабон мæгуыртæ.

2016.24.06

САЙГЕЙЫ МОТИВТЫА

1.

Мæ дыргъдоны иунæг цъæх нæзы
æрхуымæй фæхъусы йæхимæ,
куы згæхæрд æрхытæм фæкæсы.
Йæ уындæй мæ зардæ ныккæрзы..
Æрвитæм зæры бонтæ иумæ.

2016.20.06

2. ДЗУРЫ ХОРЫ НÆМЫГ

Æз саумæры тары хуыссын,
æдзæмæй æнхъæлмæ кæсын,
цъæх арвæй кæд æртæхдзæн тын,
кæд зæгъдзæни: «Авддæлдзæх, фын!..»
Мæн тынг фæнды, тынг, цæрын.

2016.22.06

3.

Æнхъæлмæ кастæн гаккуччы хъæлæсмæ,
фæлæ нæ райхъуыст. Бон та у æввахс.
Цымæ цы ‘рцыди? Уалынджы мæ къæсмæ
йæ «хъихъри» ‘рбатахт уасæгæн æваст,
цыма бæллыдтæн уый «зарæгмæ» раст.

2016.23.06

РАГБОНТЫ ЗАРÆГ

Дардæй зонгæ зарæг хъуысы.
 Куы ыстæхы, куы æрхуыссы.
 Музæ фарны зæлтæ узы –
 уд йæ бындзарæй æнкъуысы.
 Ай цы хабар у? Кæлæнтæ?
 Здæхынц ме знонæй мæ сæнттæ.
 Мæнæ ме ‘взонджы хæтæнтæ,
 рындзтыл сонт уды тæхæнтæ.

Зарæг ризы, зарæг риссы,
 бонты, дугты сæрты хизы.
 Хъусын æз, ныгъуылын дисы:
 мæн мæ рагон арвмæ исы.

Ам фыдлагтæ ‘мæ фыдбонтæй
 ут æвыдбылыз, зæххонтæ.
 Систа зарæг мæн æрвонтæм –
 систы Авд хойы мæ хотæ.

2016.23.03

ÆЗ АРВЫ КОМЫЛ АРВЫРДÆМ ФÆТЫНДЗЫН

Æз Арвы комыл арвырдæм фæтындзын,
 мæ ныфс мæ цъупмæ уарийау хæссы.
 Нæй Теркæн та цæрыны хъомыс рындзыл
 æмæ дæлæмæ абухгæ бырсы.

Æнцой нын нæй, нæ быцъынагтæ скъуынаем:
 æз – тигъæй тигъмæ, Терчы дугъуат – фæз.
 Цæсты зулæй кæрæдзийы фæуынаем.
 Нæ фæрсты зилы сонт уады хъæлæс.

Бырсæм, быхсæм. Хъуыды нæ кæнæм зондæй.
 Зын у уæлæмæ, у дæлæмæ ‘нцон...
 Фæлгæсын ныр Чырыстийы бæрзондæй
 æмæ уынын æгæрон фæзы дон.

Уый денджыз у. Уым Терк æмбойны атад,
æнусмæ сси дæлимонтæн цагъар.
Йæ фæд ма къæйтыл, сау къæмбыртыл аздад.
Уыди ма знон дæр ивылгæ цæхæр.

Æз арæдывтон ме уæнгты рæхыстæ
(кæнынц мæм сырдтæ, адæм дæр хæлæг).
Уæрагдзæфæй, рæмыхстытæй ысхызтæн
уæлвонг рæттæм, ныффæрæзтон мæ рыстæн
æмæ уынын Æцæг дуне, Æцæг.

2015.27.11. Æхсæвы 3 сахаты æмæ 34 минуты

ХÆЛÆГНИЗ

Æппæт нистæй тæссагдæр у хæлæг:
æхсыны удтæ, у цыма рæмпæг.
Хæлæг нæ кæны никæмæ хæрæг.
Сайы æрмæстдæр уыцы низæй лæг,
фæкæны ма хæрæгмæ дæр хæлæг.

2015.14.11

НОГÆЙ ТА – НОЛЬМÆ

Мæрдты бæстæй та рацыд агитпроп,
бæгуылæгау та сифтыгъта йæ топп,
ыздахы нæ ызноны бонмæ – нольмæ:
Уæрæсейæн уый рагæй нырмæ – нормæ.

2014.28.09

ДЫУУÆ РУБАИЙЫ

(Персайнаг автортæм гæсгæ)

1

Æнафенд бодз нæм ракасы бæрзондæй.
Æнхтæлы уый: фæтых ныл кондæй, зондæй.
Хыл-иу æм ма кæн – йе ‘нгæс хæрæг чи нæу,
йæ сау фыдæх ныххуырсы ууыл сонтæй.

2

Æлгъыст у уый: йæ монцтæ сты зынгхуыст,
хуылыдз къалиутау рахъары сæ фæздæг.
Æцæг уарзт та – сырх æхсидæвтæй фыст,
цъæх уалдзæг фесты уый æндæвдæй хъызт.

* * *

Фæззæг та йемæ æрхаста
ирдгæтæ, асæст, æрхæндæг.
Зæххæн йæ цъæх дарæс байста:
дуне ныггомгæрцц и, сбæгънæг.

Рухс фæндтæй бавдæлон зæрдæ,
катайæ йемыдзаг бацис.
Мæргътæй ма аздад цыдæртæ –
арвы тыгъд сынтыты бацис.

2015.09.12

СУАРДОНЫ БЫЛЫ

Дæ цуры та, Суардон,
цы диссæгтæ ссардон! –

Уæларвты тæпæнтæй
дзындз гагатæ згъæлынц.
Æхсидгæ уылæнтæй
зынг-æвзартæ ‘взæрынц.
Дæ фыцгæ æрфытæ
æвзылынц фæрдгуытæ.
Дæ донычызджытæ
фæхъазынц тыччътæй.

2015 азы декабрь

ФÆРСЫН ХУЫЦАУЫ

*Счастлив, кто посетил сей мир
В его минуты роковые!*

Ф. Тютчев

Зæххон дуне... Йæ «рухс дзæнæт», йæ зындон...
Йæ фенынмæ мæ быцъынаг нæ тыдтон.
Фæзындтæн ам Дæ хъомысæй, Дæ фæндæй.
Ныр, ме Скæнæг, мæ хъуырма дæн æппæтæй:
фæлитойты, дымысдæрты æрдонгтæй.
Бæргæ, мæхи куы аystaин æвзонгæй...
Ныр байрæджы. Цы хос ма и зæрондæй?
Уыди мæ ныфс Фыдыбæстæ, аллонтæй,
фæлæ хæрзæбон раивта фыдбонтæй:
мæ цæстыты раз ихсийы мæ хъæстæ,
æрмæст ма Афтид баззайдзæн мæ фæстæ...
Æрцыдтæн кæд Дæ дунемæ Дæ фæндæй,
уæд уый куыд у? Куыд аздæхон æвæдæй?

2015.08.12

2015 АЗЫ ДЕКАБРЫ 26 БОН

Ныттæнтъихæг, ныдздзигло та и бон:
фыдæх, тыхтона – нал сæ у йæ сæрæн.
Лæгæтæй дæр ыскъуындæгдæр йæ царæн.
Тых-тыхæгæй дзы рахылдис ызнон.

Цыма фыдмитæн ралæудзæн кæрон,
фæлитойтæн сæ сæфты дуг æрцæудзæн,
цыма нын бон æнусон Фарн æрхæсдзæн,
раст афтæ у мæ зæрдæйæн æхцон.

Хур рахæтдзæни дунейыл рæстырдæм,
йæ зæрин тынтæ фестдзысты хуынтæ,
уыдзæнис алцы адæм æмæ сырдатæм.

...Æвæдза, лæг цытæ мысы, цытæ! –
Бырсынц æрвылбон, ивылынц нæ удтæм
сæнттæ, æууæнк, ныфсытæ ‘мæ фынтæ...

2015

УЫГИМÆ НЫХАС

Дæ удаист хъæр райхъуысы æваст.
Цæуыл ваййынц дæ утæхсæн, дæ маст?
Мæхи уд дæр кæны дæуау хъæрахст
æнæсымæй, нæ дæм хъуысы йæ хъаст.

Стут иу артæй уæрст ды æмæ мæ уд.
Нæ дуне уын – къуындæг æмæ æнуд.
Кæд Уæллаг загъта: «Мæйдары цæрут,
хæрз иунæджытæй утæхсæн кæнут.

Уæ иуæн хъуысдзæн йе ‘рдиаг, йæ уаст,
æмбæхсдзæн иннæ зæрдæйы йæ уарзт.
Фæлæ уæ дуне не ‘мбардзæн æппын».
...Æниу цæй дуне? Сау мæйдар, фыдфын!

2015

ИУНÆГ ТУЛДЗ

(Китайаг поэты мотив)

Цы ‘рхастайд хæрз иунæг тулдзы ардæм?
Æндон уидæгтæй къæмбырыл хæцы.
Йæ хæд бынмæ – мæрдтæмвæндаг, сæрсæфæн,
уынгæг цъассытæ, скъуыд къæйтæ, лæсæнтæ.

Дæрддзæфæй хатгай ацахсы йæ хъус
егъау къохы зæрдæхцон зарæг, дæтты
цъæхснаг хъæлæстæ – бафтауынц ыл катый,
йæхимидæг æгуыппæгæй фæкæуы.

Йæ къалиутæ – къуызыртæ ‘мæ фыдыздыхт,
йæ зæнг дæр – къæдз тыхдымгæты фыдмитæй.
Фæкæсы мæм: æрфæлдæхдзæни коммæ,
кæнæ та стæхдзæн базыртыл уæларвмæ.

2015.05.12

ХОХАГ ХЪÆУУАТЫ

Æнгæстæ стæм. Дæуæй ма баззад дуртæ,
мæнæй та – стджытæ. Адард и нæ цард.
Æдзæрæгæй-æмæлæгæй нæ удтæ
кæнынц мæнг ызмæлд. Нал нæ тавынц хуртæ.
Мæ риуæй ма рыст бæллицтæ ыстæхынц,
дæ къултыл та гæккуыритæ фæлæсынц.

2015.30.11

ÆМХАЛДИХТÆ

Бархи тæлмац Линь Цзянь-лунæй

Дæ уадулыл цæссыджы ‘ртах нындзыг,
æмæ фыццаг хатт бафиппайдтон æз:
сты, фаззæттау, æмхалдихтæ-æнгæстæ
зæрдæ æмæ цæссыг.

ДЫУУÆ РАДЗЫРДЫ

ÆМБАЛЫ СÆРАППОНД

Амбулаторийы дуаргæрон лæууыд, иу-дæс æмæ ссæдз азы кæуыл цыдаид, ахæм лæппулæг æмæ урсхалатджын чызгæн дзырдта:

– Илитæ, уæдæ, зæгъыс, нал аивдзынæ дæ фæнд?.. Ахъуыды кæн... Хасан нал раздæхдзæн. Ды та нырма æрыгон дæ...

Илитæ исдуг фæсагъæссаг, стæй загъта:

– Бахатыр кæн... Æз нал аивдзынæн ма фæнд. Æрдз лæгæн дыууæ зæрдæйы нæ саккаг кодта...

Лæппулæг арф ныуулæфыд, иу ныхас дæр нал схауд йæ дзыхæй. «Жигули»-йы абадт, дуар бахгæдта æмæ цæхгæрмæ уын-джы фæаууон.

Илитæ йæ кусæн уатмæ бацыд. Æрæн-къард. Кæсы, стъолыл авджы бын цы лæппуйы къам уыд, уымæ. Худтысты йæм дзы Хасаны цардбæллон цæстытæ. Цыма йын афтæ зæгъынмæ хъавыд:

– Илитæ! Ма тыхсын кæн дæхи. Дохты-рæн хъуамæ фидар зæрдæ уа, быхсон.

Æрбауынгæг йæ зæрдæ. Ризгæ къухтæй амбæрзта къам æмæ хæкъуырццæй нык-куыдта.

Илитæйы медицинон институты фæстæ хъæумæ дохтырæй куы æрвыстой, уæд кæйдæртау нæ бахъынцым кодта. Къамисы уæнгтæн цыбырæй загъта, разы дæн, зæгъгæ.

Фыццаг бонтæй фæстæмæ йæхи адæмæн уарзын кодта: суанг – иу æнафонтæм дæр бафæстиат йæ куысты. Уæвгæ, дохтырæн та барст сахæттæм гæсгæ кæд уыдис йæ куыст?.

Иу изæр Илитæйы бахъуыд чысыл раздæр ацæуын: уыд йæ гуырæн бон. Тындзгæйæ уад сæхимæ. Уым æм дзаг фынджы уæлхъус æнхъæлмæ кастысты йе ‘мбæлттæ, хæстæджытæ, сыхæгтæ. Фæлæ хæдзары дуарæй нæма бахызт, афтæ йæ хъусты ауад сылгоймаджы тарст ныхас:

– Æз дæ мад, дæ фыды уазæг, мæ иунæг хъæбул сæфы!..

Мидæмæ дæр нал бацъд, афтæмæй усимæ фæраст. Фæндагыл ын ныфсытæ æвæрдта:

– Тыхсгæ ма кæн, ныртæккæ йын исты хос кæндзыстæм...

Сынтæджы уæлгоммæ хуыссыди хæрзæрыгон лæппу, хъæрзъд. Хъæццулы уæлæ йæ фæлурс къухтæ æнæбон æппæрст. Йæ бæрзонд ныхæй хиды фæрдгуытæ æрттывттой... Хус, скъуыдтæ былты ‘хсæнæй хъуыст йæ фæсус хъæлæс:

– Æна! Дон!.. Дон!.. Судзын!..

Илитæ рынчынаг йæ тæвд сбарста, байхъуыста йæм. Æвæстиатæй йын цалдæр уколы скодта. Рафыста йын хостæ. Суанг кærкуасæнтæм фæцис йæ уæлхъус. Лæппуйы уавæр куы фæхуыздæр, уад мадæн «хæрзæхсæв» загъта.

...Цæуы Илитæ иунæгæй. Хъæу у сабыр, æдзæм. Мæй рухс кæны дунетæ æмæ уый фæндаг. Стъалытæ сæ цæстытæ фæныкъул-фæныкъул кæнынц. Чызджы хъуыдытæ сты лæппуйыл: «Æрыгонæй ахæм æвирхъау низы дзæмбытæм бахау... Нæ, исты хуызы йæ фервæзын кæнын хъæуы. Фæлæ – куыдæй? Ахæм низы ныхмæ нырма дохтырты бон куы ницы у... Афтæмæй йын цы диссаджы хъуыдыдзаст цæстытæ ис. Æвгъау... тынг æвгъау сты уыдон бацъындæн... Цымæ йæм афтæ æдзынагæй та цæмæн ныккаст?.. Цæмæй йæ бафæрсынмæ хъавыд? Цы йæ загъын фæндыд?..»

Илитæ рох нæ уагъта Хасаны. Уый-иу æм фæлмæн бахудт йæ мидбылты, арф-иу ныуулафыд, дзургæ та-иу ницы кодта.

Куы фæхуртæ кодта, къæвдатæ куы фæкъаддæр сты, уад Хасанæн дзæвгар фенцондæр. Ноджы ма лæдзджыты ‘нцæйтты уынгмæ куы рахызт, сæууон уæлдæфæй йæ риуы дзаг куы сулафыд, уад йæ цæсгомыл цины уылаентæ апырх сты, æмæ йæ мады цинаг дæр кæрон нал уыди... Чи-иу ыл амбæлдис, уыдонæн æхсызгонæй дзырдта:

– Мæ иунæджы мын Илитæ раст мæрдтæй цыма раздæхта...

Хасан йæ мад Госæмаймæ кæм цард, уым сæ тæккæ рæзты гуылфгæнгæ згъордта Æрæфы дон. Хасан-иу йемæ гитарæ ахаста æмæ-иу, доны уылæнтæн хъыргæйæ, зарыд:

– *Æвæдза, цæй амондджын стут, цæй...*

Денджызмæ йæ фæндаг кæмæн у, гъей!...

Иу хатт æй афтæмæй баййæфта Илитæ. Фæхъуыста йæм. Уалынмæ Хасаны хуыфын ссыд. Гитарæ йæ къухтæй æрхауд. Риуыл дыууæ къухæй ныххæцыд æмæ йæ хъæлæсыдзаг ныххуыфыд. Стæй ауыдта Илитæйы. Йæ лæдзджыты æнцæйтты роггомау фестад.

– Илитæ, кæцæй фæдæ?...

Ноджы ма йын цыдæртæ зæгъынмæ хъавыд, фæлæ йæ зæрдæ æнахуыр дзæхст-дзæхст скодта: амондау ‘хсызгон ын фæцис йе ‘рбацыд.

Хасаны иуæй уырныдта, иннæмæй нæ, Илитæймæ се ‘хсæн æцæгæй фæзынд цавæрдæр уæлион тых, æмæ сæ бонæй-бонмæ кæны хæстæгдæр, кæрæдзийæн зынаргъæй-зынаргъдæр. Уарзты тых ма уæд?.. Æмæ уæд... Гъемæ, тæригъæд кодта Илитæйæн, дзырдта-иу йæхицæн:

– Цæмæн фенамонд уа мæн азарæй ахæм адæмæн дæр æмæ Скæнæгæн дæр адджын чызг?..

Адæймаджы бон бирæ хъуыддæгтæ бакæнын у, фæлæ зæрдæйы фæнд айвын, уарзты тых æрмынæг кæнын та... Зæрдæйы фæнд арвы нæрдау у. Нæй йын бауромæн. Æндон рæхыстæ дæр базгъæлæнтæ кæндзæн.

...Хъæуыл апырх чындзхасты хабар. Госæмайы кæртæй райхъуыст уæнгтæроггæнæг, зæрдæ цардбæллонгæнæг фæндыры цагъд.

Раттаджы къух, дам, райсаг у. Æмæ Госæмайы дæр, цæхх, кæрдзындæттонæй базыдтой. Уымæн æм æрæмбырд дзыллæтæ йæ цины сахат. Хионтæ, сыхбæстæ, хъæубæстæ сæм дзаг хуынтимæ цæуынц æмæ цæуынц. Суанг æнафонтæм нæ банцад фæсивæды зард, фæндыры цагъд. Зæрдиаг арфæтæ кодтой дыуæ цардæнхъæлцауæн.

Госæдайы зæрдæмæ ныккасти хуры цæст. Фæхъæлдзæгдæр. Ныхы æнцъылттæ райхæлдысты, цæсгом фæрухсдæр. Йæ лæппуйы цинай, йæ дохтыр чындзы уындæй ферыгондæр. Хъæлдзæг дардта Хасан дæр йæхи.

Фæлæ... Фæззыгон къæвдатæ сарæх сты, æмæ та лæппу æрсад.

Фæлæ йæхи уæддæр Илитæ æмæ Госæмайы раз хъæлдзæгæй дардта. Сæ ныхæстæ, сæ зæрдæхсайгæ фæрстытæ-иу сын хъа-зынырдæм аздæхта.

Хасан æй бамбæрста: абон йæ фæстаг æхсæв у... Илитæ катæйгæнгæ хостæ æвзары, афтæмæй йæ цæссыгтæ згъорынц. Йæ хъустæ Хасаны ныхæстæ тыхамæлттæй ахсынц:

– Ныххатыр мын кæн, Илитæ...

Фæззыгон арв кæуы, адæм æнкъардæй цæуынц Госæмайы картмæ. Илитæ æмæ Госæмайы кæуынаы зæрдæтæ хæлынц.

Илитæ нæ ацыд йæ цæгатмæ. Госæмайæн загъта:

– Амæйразмæ ме ‘фсин уыдтæ, ныр та ма мын мад дæр уы-дзынæ.

...Иу изæр сæ дуармæ æрлæууыди рог хæдтулгæ. Йæ рудзын-гæй сæм каст Хасаны æмгар лæппулæг. Фæрсы сæ:

– Бахатыр кæнут... фæлæ Хасан ам нæ цæры?

Мад æмæ чындз кæрæдзимæ фæрсæгау кæсынц.

– Фæрæдыдтæн, мыййаг?.. – ногæй та афарста уазæг. Фæлæ мады сау дарæсы æмæ йын йæ рустыл цæссыгтæ куы ауыдта, уæд фæкуыд-дæрау. Стæй йæ къухтæй йæ цæсгом амбæрзта æмæ скуыдта.

– Хасан!.. Хасан!..

Уазæг æрæджиау æрсабыр, бацамыдта йæхи. Ризгæ хъалæсæй райдыдта дзурын:

– Хасанимæ иумæ службæ кодтам. Бирæ йæ уарзтам. Но-джы зынаргъдæр та мæнæн сси... Мæ ирвæзынгæнæг басгуыхт-...Цæвиттон, нæ нау иу цасдæр сакъадахы былгæрон лæууыд. Æз уыдтæн æхсæвгæс. Фæлæ мигъы адзæгъæл дæн. Æхсæвы уазал уæнгты хызт. Мит фæлдзæгъдæн хаста. Иу заман их-джын доны ныххаудтæн. Мæ бон раленк кæнын нал уыд. Фæлæ дын мæ уæлхъус фæвзæрди Хасан. Раласта мæ сурмæ, йæ уæлæ хъарм дзаумайæ цыдæриддæр уыд, уыдоны мæ стыхта. Раккой мæ кодта, æмæ мæ йе ‘ккой цалдæр километры фæхаста. Æры-хъал дæн госпиталы. Мæхимæ куы ‘рцыдтæн, уæд мын загътой, Хасан дæр, дам, рынчындонмæ бахауд. Йæ рæуджытæй...

Госæма æмæ Илитæ цавдуртау лæууыдысты. Нырма ныр бамбæрстой, Хасан йæ низы ахæсты куыдæй бахаудис, уый...

Госæма æмæ та Илитæ кæрæдзимæ бакастысты, мидæмæ нæм саккаг кæн, загъгæ, йæм æрхатыдысты. Æмæ хæдтулгæйы дуар куы байгом, уæд хорзау нал фесты: уазæгæн йæ къæхтæ уæр-джытæй дæлæмæ йæхионтæ нæ уыдысты...

МАДЫ ЗÆРДÆ

Райсомæй мын чидæр уыцы уæздан хост æрбакодта мæ ку-сæнуаты дуар. Мидæмæ йын загътон. Æрбахызт, йæ бакастмæ гæсгæ иу дæс æмæ æртиссæдз азы кæуыл цыдаид, ахæм сылгоймаг. Бацамыдта мын йæхи – Замирæт. Цæры, мæнæ «БAM» кæй хонынц, уыцырдыгæй.

– Дæ хорзæхæй, бахатыр кæн, – загъта, – иучысыл мæм байхъус. куы мæм байхъусис.

Æз зæронд усæн, нæ, зæгъгæ, куыд хъуамæ загътаин, æмæ ныууагътон мæ кусинагтæ æмæ йæм мæхи æррæвдз кодтон хъусынмæ.

– Ды мадæлты тыххæй арæх фæфыссыс, æмæ дæм комкоммæ дæр уымæн æрбацыдтæн, – хæстæгдæр мæм æрбабадгæйæ, загъта Замирæт. – Цæвиттон, мæ зæрды дын радзурын ис мæ иу сыхаджы тыххæй. Сыхаджы хорзæн дзы аргъ нæй, зæгъгæ, фæзæгъынц. Зæды хуызæн сыхаг уыд бирæтæн Дзибынаты Мани. Уый ахæм хæларзæрдæ, кæрдзындæттон æмæ æгъдауылхæст сылгоймаг уыд, æмæ дын фысы комæй хал нæ раластайд. Фæлæ йæ хъысмæт... Уастæн цы загъдæуа амæндтæуарæгæн дæр, – мæстыхуызæй йæ ныхас фæбæрзонддæр кодта Замирæт. – О, æмæ дын уый дзырдтон. Хъæды халонау иунæгæй баззад. Нал мад æмæ фыд, нал – хо, æфсымæр, хæстæг, хион... Фæлæ ма йын Хуыцау уæддæр радих кодта иу амонд. Æнæ байзæддаг нæ фæцис. Хъомыл кодта фырт. Æнæхъæн сыхбæстæй дæр ын фу-фу кодтам йæ бындар, йæ дарæг Аркадийыл. Фæцис институт. Æмæ дæндæгты дохтыры диплом куы райста, уæд ма Манийы цинаен кæрон кæм уыди. Кæй уыдта, кæуыл æмбæлд, уыдонæн се ‘ппæтæн дæр йæ лæппуйæ æппæлыд. Нæ сыхы хистæртæн та зæрдæтæ æвæрдта, йæ лæппу сын лæвар дæндæгтæ кæй сæвæрдзæн, уымæй.

– Дæ хорзæхæй, бахатыр кæн, зæронд дзураг вæййы, – йæ сæрбæттæн фидардæр бабæтгæйæ, фæкодта Замирæт æмæ дарддæр йæ ныхас кодта. – Аркадийы Мæскуымæ арвыстой. Фыццаг цалдæр азы-иу арæх ссид йæ мадмæ. Фæлæ йæ фæстаг цалдæр азы бынтондæр нал уыдтам. Манийы-иу куы бафар-стам Аркадийæ, уæд-иу нын ахæм дзуапп радта: «Йæ куыс-тытæ, магуыр, йæхицæй фæуæлдæр сты, æмæ йæ мæнмæ дæр нал æвдæлы, нал... Ноджы ма цавæрдæр фирмæ у, фермæ у,

наэ зонын, байгом кодта эмэ иуырдам дэр нал эххэссы...»

Кэддэр-никаддэр йэ мадмэ иу фэззыгон бон фэзындис Аркади. Дынджыр машинэйэ куы рахызт, уэд эй мах зонгэ дэр нал бакодтам. Фырнэрдэй фэйнэрдэм фэцэди. Не 'пэтээн дэр фэхэбыстэ кодта, радта нэ алкэмен дэр фэйнэ кэфетты кэппы, иууылдэр ын стыр арфэтэ фэкодтам. Манийыл, мэгуыр, фырцинэй хур ракаст эмэ йэ йэ кэах йэ лэппуйы цурэй нал хаста. Ноджы ма нын Аркади афтэ куы загэта, Манийы йемэ Мэскуымэ кэны, уэд нын фыццаг эхсызгон уыдис, фэлэ-иу афтэ куы ахэуыды кодтам, ныр-иу нэм райсомэй Мани йэ дуарэй худгэ цэсгомимэ нал ракэсдзэн, уэд-иу сагэссаг хэуыдыты аныгэуылдыстэм.

Аркади йэ мады дыууэуатон фатер ауэй кодта, Манийы сбадын кодта йэ «Джипп» машинэйы, махэн зэрдиаг арфэтэ фэкодта, йэ мадмэ йын афтэ зэрдиагэй кэй кастыстэм, уый тыххэй. Эргом дын куы зэгэон, уэдэй тынгдэр никуыма фэкуыдтон эз, афтэ зын мын уыд Манийэ фэхицэн уэвын. Йэ фэстэ ма дзырдтам: «Ма-иу нэ фэрох кэн, Мани! Фысс нэм-иу».

Замирэт иучысыл фэурэдта йэ ныхас. Раздарэны дзыппэй систа кэхмарзэн, ризгэ кэхтэй асэрфта, цэсгомы арф энцэылдтыл суадоны эртэхтау уырдыгмэ цы цэссыджы эртэхтэ эрфэд кодтой, уыдон. Быннэзэй ныуулафэйд. Ногэй та мэ хатыр ракуырда эмэ дарддэр йэ ныхас кэны. – Энэ Манийэ нэм нэ сых хасты хуызэн каст. Иу бон дзы писмо райстам, фыста нэм: «Уэ бонтэ хорз уэнт, мэ зынаргэ сыхэгтэ!. Афтэ ма банхэлут, эмэ уэ рох фэкодтон. Сымэхимэ кэй ацардтэн, уый мэрдты дэр мемэ уэд. Ам мэ цард хорз цэуы. Кэд искуы исчи йэ мады фыдэбэттэ бафыста, уэд – Аркади. Хэрзбонтэ кэнут. Уэ дзэбэх хабэрттэ мэм хэуысэнт».

Алы бэрэгбэтты дэр нэм-иу Мани сэрвыста йэ арфэтэ. Гэе фэлэ йын йэхи адрис нэ зыдтам, нэ нын эй зонын кодта.

Амэй-размэ нэ сыхы устытэ, 8-эм мартыйы Сылгоймэгты бон куы бэрэг кодтам, уэд нэ бафэндэйд авэгэс сылгоймэгты бабэрэг кэнын. Эз сэ нэ сыхэгтэй дыууэ сылгоймэгимэ – Евдинкэ эмэ Фаризэтимэ – бабэрэг кодтам. Ахастам сын эртэ цэхэраджыны, карк, адджын дэттэ, дыргэта эмэ кэфеттэ.

Æвæгæсæг сылгоймæгтæй иуы цæрæнуатмæ нæ хуынимæ куы бахызтыстæм, уæд ныл ныццин сты, уым цы ‘ртæ уырыссаг усы цардысты, уыдон. Базонгæ стæм семæ: Любæ, Юлия æмæ Оля. Бацайдагъ нын æргом ныхас. Сæ хистæр Любæ дын цæхæраджыны карст адджынæн хæргæйæ, афтæ куы бакæнид: – Тæху-ды, æмæ ма нын ныр Мани дæр æгас куы уайд... Уый цæхæраджынтæй фылдæр ницы уарзта...»

– Æмæ чи уыд уыцы Мани? – аивæй бафарстон æз. – Кæмæй?

– Дзибынатæй.

Мæнæн улæфт дæр нал фаг кодта æмæ та йæ ногæй бафарстон:

– Кæмæй уыд, загътай?

– Дзибынатæй... Дзибынаты Мани...

Любæ йæ тумбæчкæйы лагъзæй систа иу къам æмæ мæм æй æвдисы: – Мæнæ дын уый та йæ хуызист.

Мæнæн фырадæргæй мæ зæнгтæ ныддыз-дыз кодтой. Базыдтон къамы Манийы. Уымæн йæ фарсмæ худæнбылæй лæууыд йæ фырт Аркади. Мæнæн лæппуйы уынд ахæм зын уыд, æмæ уыцы рæстæг мæ разы фæци, зæгъгæ, уæд ын цытæ бакодтаин, нæ зонын.

– Дæ разы къамы – йæ иунæг лæппу Аркади ис, – дарддæр йæ ныхас кæны Любæ, – æмæ йын, мæгуыр, фæндаггон бæллæхы фæмард. Уæдæй фæстæмæ баззад иунæгæй æмæ йæ ардæм дæр сæ сыхæгты лæппу æрбакодта. Тынг нын дзы-иу æппæлыд йæ лæппуйæ Мани. Стыр бынаты, дам, куыста Мæскуыйы. Йæхицæй, дам, хæларзæрдæдæр нæ уыд. Ацы къам та-иу æдзухæй дæр йæ базы бын дардта... Мах æй уæдæй нырмæ йæ номыл дарæм.

Любæмæ куыд хъуыстон, афтæ мæ цæстытæ доны разылдысты. Нынкъард сты Евдинкæ æмæ Фаризæт дæр. Тыххæйты урæдтой уыдон дæр мæнау сæ кæуын. Мах та афтæ æнхæлдтам, æмæ афонмæ Мани, Мæскуыйы цæргæйæ, йæ фырхъалæй тъæпп хауы, зæгъгæ. Уый та, мæгуыр, йæ царды фæстаг бонтæ, мæнæ ам, зæрæдты хæдзары арвыста. Йæ фырт Аркадийы тыххæй дæр йе ‘мбæлттæн барæй афтæ загъта, фæмард, зæгъгæ. Афтæмæй та уый абон дæр ма æгас у. Нæ сыхæгты лæг Дзамболат æрæджы Мæскуыйы уыд, æмæ йæ уым, метройы фæцæйцаугæйæ, дардмæ федта.

Нырма йæ ныр базыдтам, Мани нæм писмотæ Мæскуыйæ нæ, фæлæ кæцæй фыста, уый. Нæ сæр не ‘рцахста, æмæ-иу йæ

писмотыл нæхи горæты мыхуыр кæй уыд, уый дæр нæ бафиппайдтам. Бæргæ, куы базыдтаиккам раздæр ацы хабар, уæд æй афтæ иунæгæй нæ ныууагътаиккам, фæлæ... Йæ хъæбулы ном цæмæй ма фæгад уа, уый тыххæй, æвæццæгæн, никæмæ бауагъта йæ мæлæты размæ дæр фæхабар кæнын, æмæ йæ ныгæнгæ дæр зæрæдты хæдзары хардзæй бакодтой.

Любæитæ нын бацамыдтой йæ ингæн. Мах æм æртæ усæй ацыдыстæм. Ссардтам ингæн. Сæвæрдтам ыл дидинджытæ. Нæ тыппыртæ суагътам кæуынай æмæ фæстæмæ рацыдыстæм. Фæндагыл мын иу хъуыды æнцой нæ лæвæрдта: «Аркади цымæ, ахæм тутзæрдæ цæмæн разынд? Махæн, сыхæгтæн, афтæ куы дзырдта, æз, дам, Мæскуыйы цæргæйæ ницæмæй хъаст кæнын, фæлæ æнæ мæ мадæй уым цæрын мæ бон нæу, æмæ йæ уырдаем ласын, зæгъгæ. Афтæмæй йын ныууæй кодта йæ фатер, æхца йæ дзыппы сæвæрдта, йæхæдæг, цыма сæ сыхæгты лæппу у, уый хуызы йæ мады зæрæдты хæдзары фæмидæг кодта...

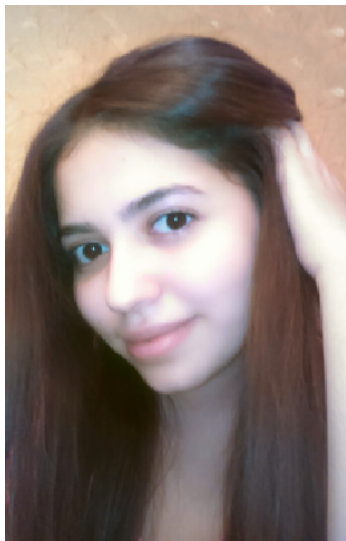
– Бахатыр кæн, æнхъæлдæн дæ мæ дæргъвæтин ныхасæй амардтон, – æрдæгыл та фескъуыдта йæ ныхас Замирæт æмæ та йæ къухмæрзæнæй асарфта йæ уымæл цæстытæ. – Сымахмæ, редакцимæ дæр афтæ мæ фыртыхстæй æрбацыдтæн. Лæг йæ зæрдæйы маст искæмæн куы радзуры, уæд ын кæмдæр фенцондæр ваййы. Тынг зын мын ваййы, кæстæр рох кæнын куы райдайы йæ ныййарæджы фыдæбæттæ, уæд.

Замирæт ма мæ ноджыдæр иу хатт хатыр ракуырда, хæрзбон мын загъта æмæ ацыд. Уалынмæ та мын чидæр мæ дуар æрбахоста. Акастæн æм, æмæ – Замирæт. Хатыртæ курыныл та схæцыд æмæ мын ризгæ хъæлæсæй афтæ:

– Дæ хорзæхæй, ма мын фæхуд мæ сонт митыл. Фæлæ исты куы фыссай, уæд сын–иу сæ нæмттæ аив. Уынгмæ куы ахызтæн æмæ уым дæлæмæ куы фæцæйцыдтæн, уæд мæ фæндагыл цыдæр æбæрæг тых баурæдта, ахъуыды кодтон, мыййаг, зæгъын, Маныйы хъæбулы хабæрттæ адæм куы базоной æмæ йын уый мæрдты зын куы уа...

НӨГ НӨМ

*Рæствæндаг у!
Фысджытæ, дам, æдзæстуарзон сты,
иуы сгуыхт сæ иннæмæн цины хос нæу.
У!*

*Стæй уарзгæ дæр кæнынц: иу
æцæг курдиат иннæ æцæг курдиаты.
Уымæн нын фесты цины хос Лай-
лæйы фæлварæн фыстытæ дæр.*

*Лайлæйæн йæ фыд у араббаг, йæ
мад та ирон, фæлæ бирæ ирон бинон-
ты цотæй хуыздæр зоны нæ мадæлон
æвзаг. Ахуыр кæны ЦИПУ-йы ирон
филологион факультеты 2 курсы.*

*Афтæ йын æнтысæд сфæлдыстадон
уæззау æмæ амонджын куысты, æмæ
дзы ирон аив дзырд фыдæнхæл куыд
нæ фæуа.*

Редакци

АБУ ХАСАН Лайла

КÆД МÆ САЙЫС...

Кæд мæ сайыс, уæд – асай!
Кæд мæ уарзыс, уæд – уарз!
Æз дæ зæрдæмæ бæллын,
Ма фæкæн уый æвгъау.
Хауын ацы фæндагыл,
Фæлæ уæддæр цæуын.
Зæд нæ лæууы мæ фæстæ,
Уый ныууагъта мæн...
Туг – мæ къухтыл, мæ къæхтыл,
Мит нæмы мæ цæсгом,
Кæд мæ сайыс, уæд асай!
Нæу æнæ дæу мæ бон...

ИРЫСТОНЫ ХЪÆБУЛ

Æз Ирыстоны хъæбул дæн,
 Æз зонын цины ад,
 Мæ зæрдæ кæй уарзы тынг, –
 Хъуамæ ды бамбарай.
 Мæн сахуыр кодтай ды
 Цæссыгтæ калын, худын, уарзын,
 Мæ маделон æвзаг, дæ бæстæ æгæрон у.
 Зæрдæйæ æмбарын: ам и зæхх,
 Кæм цæрын хæларæй.
 Фæнды мæ, зæрондæй
 Йæ арвмæ куыд кæса
 Ирон лæг æнусты.

ДЫ МÆ ФÆРСЫС...

Ды мæ фæрсыс: кæм и мæ зæрдæ?
 Уый раджы байсæфти, мæ хур.
 Ды йæ лæмæрстай, сыгътай, састай,
 Дæ чъизи къæхтæ йыл сæрфтай,
 Уæд мæ, мæ хур, куы никуы фарстай,
 Тутæ йыл куы кодтай ды!
 Гъей, байхъус мæм, саузæрдæ цъаммар!
 Фæндфидардзинад нæй дæумæ,
 Ныууадз, лæппу, мæ риуы нал ис,
 Кæддæры рухстауæг хъал зæрдæ...

Нæ дын ныббардзынæн, нæ хъæуы,
 Дæ къухтæ ма иваз мæнмæ,
 Цæргæсау никуыуал стæхдзæни,
 Нæ уыны арв æнамондæй.
 Уый баззад тар хъæды, мæгуырæг,
 Æхсæв æй ыссардта иунагæй,
 Ды та фæрсыс: кæм и мæ зæрдæ?
 Мæ хур, уый раджы æрцыди сæфт.
 Ды йæ куы сыгътай, сырдау, надтай,
 Уæд æй, мæ хур, куы никуы фарстай,
 Тутæ йыл куы кодтай уæд!..

КÆМ И МÆ БЫНАТ?

Кæм и мæ бынат? Зæгъ-ма мын,
Æз уазалæй æддейы мæлын.
Цæй тыххæй мæ ныууагътай, амонд?
Æвæццæгæн, дæ нал хъæуын?

Æрæхсæв, ницы уал уынын.
Мæ зарæг у хъарæджы хуызæн.
Хуыцау дæр мæм нал æрдзуры арвæй
Æмæ мæ ныууагъта ам сийгæ.

Æз не ‘мбарын, о, мæ фыдæлтæ,
Цы скодтон æвзарæй мæ царды?
Кæм и мæ бынат, зæгъут мын?
Æз уазалæй æддейы мæлын...

ЗÆРДÆ – ДУР

Абон у дыууын фæндзæм декабрь. Æрфидар зымæг. Дзедзæ бады бандоныл, йæ алыварс лæууынц бæгънæг бæлæстæ, сæ къалиутæ урс. Мит уары. Дзерæ бады æмæ кæсы, миты тбыфылтæ куыд згъæлынц, уымæ. Йæ къухтæ ныссырх сты уазалæй. Йæ уæлæ уыди сырх худ, уый йын йæ нана сбыхта. Йæ къæхтæ та уыдысты бæгънæг.

Цæмæн бады ацы æрыгон чызг афтæ? Цæмæн уазал кæны йæ къæхтæ æмæ йæ зæрдæ?

Йæ сау дзыккутæ сты хуылыдз, йæ дæндæгтæ æмдзæгъд кæнынц. Цæссыг калы, æмæ йæ рустыл зайы хуылыдз фæдтæ.

«Цы кодта, цæмæн кæуы?» – ничи йæ бафарста. Устытæ-иу æй куы ауыдтой, уæд-иу бадис кодтой хæрзаг: «Ам цы бады, цæмæн кæуы?», «Уазал у, ацы цыдæр æрра та ам рабадти æмæ ниуы...»

Лæгтæ та йæм-иу ракас-бакас кодтой, ахудтысты-иу æмæ-иу дарддæр афардæг сты.

Уæд дын ууылты æрбацæйцыдысты æртæ лæппуйы. Чермен æмæ дзы Сослан уыдысты æфсымæртæ, æртыккаг та се ‘мбал

Алан. Аѳсымартæ уыдысты бонджын бинонты цот, бæрзонд, тыхджын. Алан та – хуымæтæг бинонтæй, фæлæ йæ йæ зæрдæ зыдта, адæймаджы зæрдæ кæй у, уый. Фæлæ уымæн дæр цадæггай йæ уды хъæд састы, уымæн æмæ Сослан æмæ Чермены фæрцы бамбæрста: æрмæстдæр дæ ‘хца кæй скæндзæни кæнæ хицау, кæнæ дæлбар. Бонæй-бонмæ йæ зæрдæ кодта æмбыддæй æмбыддæр.

Ныр ауыдта мæгуыр чызджы. Æмæ ахъуыды кодта: «Цæмæн кæуы, цымæ, баххуыс кæнын ын кæд хъæуы истæмæй». Акъахдæф æм кодта æмæ:

– Алан, кæдæм цæуыс? Æрра сдæ?

– Уый та куыд зæгъыс, Сослан?

– Бакас ма йæм – æррайы хуызæн у. Стæй уæд та ма истæмæй рынчын у, æмæ...

Алан æдзынæгæй бакаст чызгмæ, йæ зæрдæ цæмæдæр фæкъæпп кодта, фæлæ...

– Алан, цæй цом!

Раздæхт, фæраст сæ фæстæ. Æризæр. Чызг ма уæддæр бады, куыд бадт, афтæ.

– Дзерассæ! – бадзырдта йæм бæрзонд, саулагъз лæг. Йæ уæлæ уыди морæ уæлæфтау æмæ урс-урсид хæлаф. Стæй сыгъзæрин базыртæ. Лæг уыд зæд... Дзерассæ амарди дыууæ боны размæ. Хуыцау ын радтаид цард-цæрæнбонтæ, æрмæст афтæмæй:

– Дзерассæ, мæ чызг, дæттын дын рæстæг хуры зæринæй йæ ныгуылæнмæ – кæд дæм иу адæймаг хæларæй сдзура, уæд амонджынай зæрондмæ фæцæрдзынæ, фæлæ дæм куы ничи сдзура, уæд та... Уæд дæ ныййарджытимæ дæр мæрдты бæсты иумæ нæ уыдзыстут: адæмы зæрдæмæ куыд цæуай, афтæ дæ не схъомыл кодтой.

Иу адæймаг дæр æм зæрдæхæларæй не сдзырдта...

БЫРНАЦТЫ Барон

УАРЗТЫ РУБАИТÆ

* * *

Æз уыцы бон куы амбæлдтæн дæуыл,
Зæд фæдтон, загътон, рацæугæ зæххыл...
Кæм фæдтон дæу, кæм дыл амбæлдтæн иу хатт, –
Ысси мæ удæн кувæндонау ныр.

* * *

Нæй уарзт – ныргæвс, дæ фыртыхстæй нынниу,
Дæ удрæвдыдæн ацы дуне циу?!.
Дымгæцагъд, хаст æмæ зыбыты афтид, –
Цыма зæрдæйæ равдæлон мæ риу.

* * *

Сæн æмæ уарзтæй байафæм æгæртæ,
Фæвæйыинц нын сæ дыууæ дæр хъæбæртæ:
Сæ иуы хинтæй арт фæуадзы сæр,
Сæ иннæйы кæлæн узæлдæй – зæрдæ.

* * *

Бæллæх – уый нæу дæ цæстыты тæмæн,
Дæ уаз фидыц – кæй нæ фиппайынц мæн:
Мæ сагъæс у, æгæрон судзгæ уарзтæй
Дæу ма уарзон – мæ бон кæй нæу мæнæн.

* * *

Дывыдон арты удсыгъдыл хъæцын,
Йæ цин, йæ зыны адæргæй цæрын:
Фыссыныл нал дæн – раздæхын æз уарзтмæ,
Фæцух дæн уарзтæй – байдайын фыссын.

* * *

Æндæртæн кæн дæ мидбылхудт лæвар,
Дæ цæсты рухс сыл хуры тынтау уар,
Æргом кæуылдæр буцныхасæй ауд, –
Мæн та æрмæст дæ сусæг уарзтæн дар.

* * *

Фæуæд фæсмонгонд уарзтытæн æгъгъæд,
Фæлмæст сæ дæн, сæ адæргæй – рæгъæд.
Мæ цæстытæ мыл рацæуынц фæлывдæй,
Фæкомкоммæ сты саурæсугъдмæ, уæд.

* * *

О, уастæн дæр дæ рыг ныккæла, уарзт!
Мæ зæрдæйæн куыд адджын дæ, куыд маст!
Куы мæ уæлауæз хохы рындзмæ сисыс,
Куы мæ уырдыгмæ равзылыс æваст.

* * *

Мæ уарзондзинад мемæ райгуырд кæд
Æмæ кæд мемæ ‘рцæудзæни ныгæд:
Ныртæккæ дæр æвзонг рæсугъды фæдтон, –
Мæ ас, мæ карыл нал фæсæттын уæд.

* * *

Æнæ дæ уарзт куыд зын вæййы мæнæн!
Æнæ дæ уарзт нæ тавы хур дæр мæн.
Кæд сайынц мæ дæ цæстытæ, уæд та мын,
Куыд нал дæ уарзон, ахæм хос ыскæн.

* * *

Æппæлыд ус: «Мæн тынг уарзы мæ мой».
Раст афтæ ма æндæртæ дæр дзырдтой.
Фæлæ сæхæдæг цас уарзынц сæ лæгты,
Сæ иу дæр уымæн не скодта йæ кой.

* * *

Цы бон мæ ис: зæронд æмæ зæронд,
Уæддæр мæ урс сæр сисын æз бæрзонд,
Мæ зыкъуыр лæдзæг амбæхсын мæ фæстæ,
Куы мыл амбæлы саурæсугъд æвзонг.

* * *

У цардæн уарзт йæ ахсджиаг бындур:
Нæй уарзт, уæд зæрдæ фестид риуы дур,
Цин ферхæцид, æрмынæг уайд зарæг, –
Уæд нал тавид зæххон дунейы хур.

* * *

Куы не ‘взарæм йæ мастад цардæн мах,
Куыд кæндзыстæм йæ адджынаен дæр аргъ?!.
Фыдæнхъæлæй куы баззайын мæ уарзтæй,
Уæддæр мын у æнакæрон зынаргъ.

* * *

Сæтты мæ тых, ныфс нал мæ ис фæндон,
Æрызгъæлдысты ме уæнгтæ бынтон.
Цы ма баззад æрыгонæй мæ уды,
Уый – уарзт, æрмæст ма уарзын у мæ бон.

* * *

Уадз, атæхæд æндæры сæрты зæд,
Æмæ фæрнæй хъæздыджы ном хæссæд!
Æз дæн гæвзыкк, мæгуыр цардыл дæн разы,
Æрмæст мыл уарзты хурзæрин кæсæд.

* * *

Æппæлдзæн иу : «Мæ уарзтæн нæй кæрон».
Йæ бынтæ стаудзæн иннæ та æргом..
Æз та зæгъдзынæн фидарæй: «Мæ хуызæн
Зæххыл нæу уарзын иуæн дæр йæ бон».

* * *

«Цы кары дæ, гъе уыцы митæ кæн!» –
Мæ уарзт мæ цæстмæ бадарыс мæнæн.
Куысты куы ‘рлæууын зиуы бон дæ фарсмæ,
Уæд æз зæронд лæг нал вæййын дæуæн.

* * *

– Тæхуды, ехх, куы мыл цæуид фылдæр!..
– Тæхуды, ехх, куы уаин æз кæстæр!..
Æвзонг рæсугъд, æнæнхъæлæджы афтæ
Кæрæдзийæн нæ сусæг уарзт фæхъæр.

* * *

Фæлитойæн нæ бакæнин мæ дуар,
Зынтæ мæ ницы айсдзысты лæвар.
Фæлæ мæ уарзт раст уилæн хъулау хъазы, –
Куы мæ паддзах ыскæны, куы цагъар.

1988–2002 азтæ

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

БРЫТЪИАТЫ Созырыхъо

ИРОН АДÆМОН СФÆЛДЫСТАДЫ ТЫХХÆЙ*

(Цыбыртæгондæй)

Иосиф Виссарионы фырт Сталин нын кæддæриддæр амонь, адæмыл куыд ахуыр кæнæм, адæмы сфæлдыстад куыд зонæм, афтæ. Адæм æмæ адæмы сфæлдыстады кой æмбал Сталин кæддæриддæр фæкæны уарзонæй, куыд адæмæн йæ хъæбул. Уый тынг хорз зоны уырысы æмæ нæ бæстæйы иннæ адæмты сфæлдыстад æмæ йæ арæхстджынæй фæкæны йæ ныхасы.

Æмбал Сталин, азербайджанаг композитор Гаджибековимæ ныхас кæнгæйæ, дзырдта: «Иуæй-иу композитортæ зынарвæссонæй кæсынц адæмы сфæлдыстадмæ, фæлæ рæдийынц. Адæм сæ зарджытæ лæгъз кæнынц сæдæгай азты даргъы æмæ сæ схæццæ кæнынц аивады тæккæ бæрзонддæр къæпхæнмæ.

Адæмон сфæлдыстады, айдæны кæсæгау, фенæн ис адæмæн йæ цардыуаг, йæ хъуыдытæ, ног цардыл йæ тох æмæ бирæ æндæр цыдæртæ.

Уырыссаг зынгæ фысджыты уацмыстæй бирæтæн сæ бындур у адæмон сфæлдыстад, зæгъæм: Пушкины аргъæуттæ, Лермонтовы «Ашик-Кериб», «Мцыри», Бажовы «Малахит къопп» æмæ бирæ æнд. Иннæ адæмты литературæйы дæр афтæ. Ирон литературæйы куы зæгъæм, уæд дзы адæмон сфæлдыстадæй ист темæтæ ахсынц стыр бынат. Зæгъæм: Къостайы кадæг «Хетæг», стæй «Уæлмæрдты», «Лæскъдæрæн», «Фсати», Брытъиаты Елбыздыхъойы «Амыран», Плиты Грисы «Чермен», «Иунæджы кадæг», Хъазыбегты Хъазыбеджы «Нарт Батрадз», Плиты Хадойы «Уæлахизы кадæг», БесатыТазейы радзырдтæй бирæтæ æмæ æнд.

Сылгоймаг незаманы ирон адæммæ цагъайраджы бынат куы ахста, уæд сæвзæрд æмбисонд: «Сылгоймагæн йæ хил даргъ, йæ зонд – цыбыр». Абон уыцы æмбисонд у зиан йæ сæрæй йæ кæронмæ, уымæн æмæ Октябры социалистон революцийы фæрцы, Ленин-Сталины кадджын партийы разамындæй Сталинон

* Уацы стиль æмæ растфыссынадмæ æвнæлд не ‘рцыди.

конституци сылгоймаг æмæ нæлгоймаджы бартæ сиу кодтой. Ныр сылгоймаг нæлгоймаджы æмрæнхъ уынаффæ кæны нæ бæстæйæн, нæ фабриктæ-заводтæн, нæ колхозтæ-совхозтæн, сбирæ сты сылгоймаг артистæ, фысджытæ, профессортæ, академиктæ, инженертæ, агрономтæ. Æмæ ма æрмæст цардæй фæсте чи баззад, уый нымайдзæн ацы брон растыл. Коммунизмæ цæуæг адæм уый бæсты ратдзысты æндæр, раст чи уа, цардæмдзу чи кæна, ахæм æмбисонд.

Нæ бæстæйы ма ранæй-рæтты ныр дæр рабæрæг ваййынц хицæн рæдыдтæ адæмон сфæлдыстады хъуыддаджы. Коммунистон партийы Центрон Комитет идеологион фарстаты тыххæй цы уынаффæтæ рахаста, уыдонмæ гæстæ куыст арæст нæма ‘рцыд, уымыты ма фæзынынц адæмон «сфæлдыстад», зæгъгæ, кæй фæхонынц, æцæгдзинадæй та æппындæр адæмон чи нæу æмæ нæ уыд, фæлæ адæмон сфæлдыстады фальсификаци чи у, ахæм «уацмыстæ». Ам нæ зæрдыл æрлæууын кæнæм азербайджаны эпос – кадджытæ, «Деде Коркут», зæгъгæ, уый æмæ Туркмены эпос «Коркут Ата».

Æмбал М. Багиров Азербайджаны коммунистон (большевикты) партийы XVIII-æм съезды дзырдта:

«Азербайджаны эпосы æфсонæй литературæйы иуæй-иу кусджытæ æмæ фысджытæй дæр чидæртæ, политикон цырдзастдзинад æмæ бæрнондзинад нал æмбаргæйæ, бирæ азты дæргъы æппæлдысты ацы зиан, адæмы ныхмæ арæст чиныгæй. «Деде Коркут» адæмон эпос нæу. Уый йæ сæрæй йæ кæронмæ кæны цæугæ цардгæнæг огузты раздзæуджыты, Азербайджаны зæхмæ стигъынмæ, адæмы марынмæ чи æрбацыди, уыдон кой. Æппæлы сæ. Чиныг у национализмы маргæй йедзаг, ардауы, пысылмон чи нæу, уыцы адæмты ныхмæ, тынгдæр та не ‘фсымæрон гуырджиаг æмæ сомихаг адæмы ныхмæ.

Туркменистаны литературон кусджытæй иу къорд цалдæр азы дæргъы архайдтой «Коркут Ата», зæгъгæ, ахæм чиныг бæрзонд сисыныл. Хуыдтой йæ – «Туркмены адæмы эпос», æцæгдзинадæй та уыцы эпос æппындæр нæу адæмон, адæм æй зонгæ дæр нæ кæнынц, стæй арæст у адæмæн сæ ныхмæ. Косаев М. æмæ Каррыев Б. райстой Азербайджаны эпос кæй хуыдтой, «Деде Коркут», зæгъгæ, уый, æмæ дзы сарæзтой «туркменты эпосы вариант». Азербайджаны «Деде Коркутæй» аппæрстой «Кавказ» æмæ йын йæ бæсты ныффыстой «Казылык»,

«Гуырдызы» басты дзы ныффыстой «Гарджистан», «Сау денджызы» басты – «Сау цæугæдон». «Коркут Ата» ардауы «гауырты» цæгъдыныл, хъæддагдзинадыл. Уæды рæстæджы-иу цалынмæ сывæллон искæй сæр нæ ахауын кодта, уæдмæ-иу ыл ном дæр не ‘вæрдтой, – афтæ ахуыр кæны зианхæссæг «Коркут Ата».

Иу рæстæджы Нарты эпосыл дæр банымадтой бынтон æцæгæлон хицæн каджытæ, уыдон хæлдтой ирон адæмы эпос, здæхтой йæ тыхгæнджытыл конд каджыты ‘рдæм.

Кæд уыцы рæдытæ иуварсгонд æрцыдысты, уæддæр ма Нарты каджыты чингуыты ис æндæр рæдытæ. Уыцы рæдытæ сбæрæг кодта АЕК(б)П Цæгат Ирыстоны обкомы V пленум, ацы аз 16-æм апрелы. Рæдытæ сты цалдæр хуызы. Сæ иутæ: Нарты каджытæн се ‘ппæтæй дæр æгæр æппæлын, сæ рæдытæ сын нæ раргом кæнгæйæ. Иуæй-иу автортæ (æмб. Газзаты А., Бите-ты С. æмæ æнд.) Нарты каджыты ныры, Советон хъæбатыр дугæн дæр нымадтой фæзминагыл: хъæбатырдзинадæй дæр, уæздандзинадæй дæр æмæ фæразондзинадæй дæр. Се ‘ннæтæ: нарт сæ сыхаг адæмтæм кæй лæбурдтой, уый нæ фауын.

Рæдыд уыд уый дæр, æмæ Нарты каджытæ æрмæст ирон адæмы сты, зæгъгæ, кæй амыдтой, æнæгуырысхойаг историон æрмæг сæ кæй хуыдтой (проф. Скитский, Абайты В. æмæ æнд.) Афтæмæй та зындгонд у, Нарты каджытæ кæй сты Кавказы хæххон адæмтæн се ‘ппæтмæ дæр, – сæ иутæм фылдæрæй, се ‘ннæтæм – къаддæрæй.

Уыдæттæ зонгæ уæвгæйæ, классон къуымыхдзинады йеттæмæ цы схонæн ис Цæгат Ирыстоны Адæмон сфæлдыстады хæдзары кусджыты митæн? Цард иуварс кæй фехста, зиан чи у адæмæн, уыцы æнæхъуаджы материалтæ чи фембырд кодта æмæ паддзахады ‘хца дзæгъæлы чи бахардз кодта, уыдонæй? Партийы Центрон Комитет идеологион хъуыддæгты тыххæй цы уынаффæтæ рахаста, уыдон нæ бахъардтой хæдзары разамонæг кусджытæм... Æмæ, царды рухс нæ уынгæйæ, коммунизмы стыр куыстытæм нæ кæсгæйæ, цыма тар хъæды уыдысты, джунгли-ты, уыйау сæ каст скодтой фæстæмæ, заронд æнæуынон дугæн йæ тæккæ ницæйагдæр, йæ тæккæ фæстагдæр бронмæ.

Фарон 28 сентябры газет «Æрыгон большевик», 10 октябры та газет «Правдæ» хурмæ рахастой сфæлдыстадон хæдзары зианхæссæг куыст. Хæдзары директор, фыссы «Æрыгон большевик»,

æмбырд кодта царды æппындæр бынат кæмæн нал ис, ахæм «зарджытæ», «хъарджытæ», мæнæ «Дзугаты Илдыдзы зарæджы», «Гæбуты Нинайы хъарджыты» хуызæн ницæйаг æмæ комкоммæ зианхæссæг къулбадæджы «сфæлдыстад». Ныффыстой-иу къæрныхтыл конд зарджытæ, адæм зонгæ дæр кæй нæ кæнынц, ахæмтæ. Зæгъæм, «Дыууæ хойы», «Хæмыцаты Хæмыцы», ирон адæмы цыфыддæр знаг æмæ уæйгæнæг Куындыхаты Муссæ-иналары, Цæрикъаты Бадджерийы æмæ æнд. зарджытæ. Æмæ-иу исты хæзнайæ фидæгау æхца бафыстой. Сгуыхтдзинадыл банымадтой, нæ бæстæйы адæмты 'хсæн æфсымæрдзинад чи фидар кæны, ахæм зарджытæ ныффыссын нæ, фæлæ уыцы домбай æфсымæрдзинад чи халы, ахæмтæ, «Геккийы зарæг» æмæ æнд. кæй ссардтой, уый. Чи зоны Ирыстоны уыцы зарæг? – Ничи! Кæй хъæуы? – Хорздзинадæн никæй. Диссаг у, хæдзары директор уыцы «зарæг»-ыл кæм фæхæст, цавæр цъасæй йæ скъахта, уый.

Кæнæ ирон адæмы æнæуынон «туджы фидыд»...

1951 азы октябры майы кæрон партийы Цæгат Ирыстоны обкомы бюро æркаст Адæмон сфæлдыстады хæдзары ахæм «куыстмæ» æмæ растыл банымадта «Правдæ» æмæ «Æрыгон большевичы» фыстытæ. Бюро йæ куыстæй сисын кодта директоры, аивадты уынаффæдонæн бабæрны кодта адæмон сфæлдыстады хуыздæр уацмыстæ æмбырд кæнын, советон адæммæ цы ног зарджытæ, кадджытæ, аргъæуттæ æмæ æмбисæндтæ фæзынд, уыдон парахатæй куыд æмбырд кæной, афтæ.

Хъæздыг æмæ рæсугъд у ирон адæмы сфæлдыстад. Йæ кадджытæн, йæ таурæгътæн, йæ уыци-уыцитæ æмæ æмбисæндтæн, йæ зарджытæ æмæ аргъæуттæн кæрон дæр нæй. Уый зонгæйæ, æххæстæй сæмбырд кæнын хъæуы ног сфæлдыстад æмæ йæ фæстæмæ фылдæр адæмы 'хсæн хæлиу кæнын.

Рæсугъд сты ирон адæмы аргъæуттæ дæр. Фæлæ ныронг фаг æмбырд æмæ æвдыст не 'рцыдысты. Адæмы аргъæуттæ кæддæриддæр дæдтынц ныфс, хонынц размæ, хуыздæр цардмæ; кæддæриддæр дзы уæлахиз кæны магуыр, хъæздгуытæ, бонджынтæ та састы бынаты баззайынц. Аргъæутты мидæг зылын баззайы бынæй, уæлейы та – рæстдзинад, æвзæрдзинад – бынæй, уæлейы – хорздзинад.

Зæрдылдаринаг у: адæмон уацмыстыл кæддæриддæр бæрæг кæй у классон тæваг. Уымæ гæстæ æлдариуæгтæнæг класс адæмон

сфæлдыстады уацмысты рацаразы йæхи классон домæнтæм гæсгæ, йæ классон знæгты ныхмæ. Иугæр кæд афтæ у, уæд аргъауæн дæр, кадæгæн æмæ æмбисондæн дæр нæй уæвæн, æмæ æцæгдзинадæй дæр нæу, ахастдзинадæй иуварс чи лæууы, ахæм.

Уымæ гæсгæ, бæлвырдæй зонын хъæуы – æнæполитикон аргъау æмæ кадæг, æмбисонд æмæ таурæгъ, уыци-уыци æмæ æндæр уацмыс æппындæр кæй нæй.

Дзырдæн æрхæссæм хуымæтæджы рагон ирон æмбисонд: «Ныхасмæ дыууæ ‘рчыхоры куы рахæссай, уæд дзы иу уафс-хор дæр нал ахæсдзынæ». Ацы æмбисонд раст нæу йæ сæрæй йæ бынмæ дæр, зæгъæн ис – у реакцион. Царды нæ хъæуы æмæ йæ дзургæ дæр ничиуал кæны. Уымæн æмæ Совен Цæдисы диссаджы стугыхтдзинæдтæ, æнæфенгæ домбай рæст, нæ бæстæйы хъару, нæ царды цыфæндыдæриддæр къабазы дæр ис иумайаг фæллоуы, коллективы æнæбасæттгæ домбайдзинад æмæ зонд, алы адæймаг дæр зоны ацы æмбисондæн стæй йæ хуызæн иннæ æмбисæндтæн сæ дуг раджы кæй аивгъуыдта æмæ ма æрмæст искуы иу хатт кæй фæзынынц тыхсынганæг брони хуызæн.

Адæмон сфæлдыстады зæронд хуызты цард йæхæдæг иуварс æппары. Фæлæ сæ бæсты æвзæры æндæртæ, уымæ – тыхджындæрæй æмæ ивтонгдæрæй. Зæгъæм, Октябры социалистон революцийы агъоммæ-иу адæмæй бирæтæ сæрæндзинадыл нымæдтой тыхист, бæхты давд, суанг ма-иу ахæмтыл скодтой зарджытæ дæр, цагътой сæ фæндырæй. Уæд-иу дзырдтой: «Исты мын фосы рæгъау куы не ‘рбатардтай, мийаг». Уыцы æмбисонд æмæ йæ хъуыды ныр сты худинаджы нысан, раззагдæр советон культурон адæмыл чи нæ фидауы, ахæм. Фæлæ уый бæсты фæзынди æндæр æмбисонд, кад æмæ номы, нæ дуг æвдисæг æмбисонд: «Исты мын мин фæллоубоны куы нæ бакуыстай, мийаг!»

Афтæ фæзынди бирæ æндæр æмбисæндтæ: «хæдзары гæды иу гæды у, колхозы гæды та – дыууæ» фæзæгъынц ныр сайаг адæймагтæй; «цал фæллоубоны дын ис, уый мын зæгъ, æмæ чи дæ, уый дын зæгъон»; «æппæты фыццаг – колхозæн, уый фæстæ – дæхицæн» (бакусыны тыххæй); «уый цæй лæг у – колхозы куысты мæллæг у», «колхозы кус, æмæ дзаг уыдзæн дæ рус, дæ цæст та – хус»; «лæг – æфсæддон, колхоз – æфсад», «иумæйаг куыст – сойæдзаг» æмæ бирæ æндæртæ.

Адæмон сфæлдыстад рæзы æмæ ивы æнæ ‘рынцойæ. Фæзындысты хорз зарджытæ большевикты парти æмæ советон хицауад аразджытæ Ленинын æмæ Сталинын, бирæ кады зарджытæ ис Кировыл, Орджоникидзеийыл, Сталинон Конституцийыл. Фæзындысты ног, советон дуджы аргъæуттæ æмæ каджытæ, таурæгътæ æмæ уыци-уыцитæ.

Фæлæ дзыллæтæн сæ уыцы сфæлдыстадон архайдæн нæ республикайы Адæмон сфæлдыстады хæдзар не ‘ххуыс кæны, йæ тæккæ ахсджиагдæр æмæ йæ комкоммæ хæс не ‘ххæст кæны.

Иннæ мадзал та, махмæ гæсгæ, у адæмон сфæлдыстадыл æцæгæлонæй цыдæриддæр баныхæст, уыдон азгъалын, стæй йæ «сыгъдæггондæй» фæстæмæ адæмæн раттын.

Рагон ирон адæмон зарджыты хæйттæн – куплеттæн фылдæр хатт сæ раззаг æрдæг æппындæр ницæмæй баст ваййы дыккаг æрдæджы мидисимæ, формæйæ фæстæмæ; уыцы дыккаг æрдæджы та кæддæриддæр ваййы зарæгæн йæ хъуыды. Дзырдæн зæгъæм, Нартыхты Бодзийы зарæг. Уым фыст ис:

*Дæлæ Пятигорскы аргъуанæн
Йæ фæрсæгтæ доны ‘рдæм.
Уынгæджы фæци Нартыхты Бодзи
Карпаты хæхты боны ‘рдæм.*

Кæнæ:

*Хъороты Габо, дам, райсом раджы
Цъæх арсыл сæмбæлди.
Нартыхты Бодзийæн
Карпаты хæхты, дам,
Гермайнаг нæмыг
Йæ фарсыл сæмбæлди.*

Ам фыццаг дыгай рæнхъытæн сæ мидис æппындæр баст нæу зарæгимæ, æрмæст у рифмæйæн – æххуысæн, зарæджы музыкайæн. Афтæмæй сæ мидис та ницæйаг у, зæгъæн ис, – зиан у. Кæй æмæ цæмæн хъæуы зарæджы Хъороты Габойы кой, Алагир æмæ йæ алфæмблай хъæуты адæмы царм чи фестыгъта, уыцы хъæздыг-цъулберы кой?

Беккуызарты Саукуыдзы зарæджы та фыст ис:

*Гуырдзиагджы дукани сын нас æмæ æрхуыйы быгъуынтæ.
Беккуызарты Саукуыдз та Габанты фæсивæдæн
Ныккодта арс æмæ нæл хуыйы пырхытæ.*

Ацы куплетæн дæр йæ фыццаг стих, хъуыдыцух уæвгæйæ

дыккаг æмæ æртыккаг рæнхъытæн у формалон æххуысгæнæг: йæ мидис у ницæйаг. Куплеты дыккаг æрдæг кæд зарæгæй у, уæддæр банымаинаг у, æргом зианыл, йæ хъуыды у хæлд, иу мыккаг иннæйыл ардауы, – фауы Габанты, стауы Беккуызарты.

Ацы зарæг æмæ ма ноджы бирæ æндæр зарджытæ, аргъæутæ æмæ кадджытæ æмбырдгонд сты педагогон институтæн æмæ स्कъолатæн арæзт чиныг «Ирон адæмон сфæлдыстад»-ы, 1949 азы рауагъд. Сæрмагондæй уыцы чиныджы рæдыдтытыл нæ ныхас кæнгæйæ ма уæддæр æвдисæнæн æрхæссæм иу-дывууæ раны:

Мæнæ Берозты Тотырадзы зарæджы ныхæстæ. Уый хорз зарæг у, мæгуыр лæгыл конд. Фæлæ цы загъдæуа ахæм ныхæстæй:

«...Ирон адæмæй мын мæ лæджы туг чи райса,

Уымæн куы раттдзынæн мæ чызджыты хуыздæры».

Дзырдæн цы зарджыты ныхæстæ æрхастам, уыдон нын нæ разы æвæрынц æвæстиатæй бакæнинаг хæс: уыцы афтид дзырдты бæсты зарджытæн раттын сæ аппмæ гæсгæ раст æмæ рæсугъд ныхæстæ; музыкалон æгъдауæй та хæрзаив. Зарджыты автортæн феххуыс хъæуы хуыздæр мадзæлттæ ссарынæн. Уæд зарæджы ахадындынад бирæ фæфылдæр уыдзæн, зарæг та нæ цæудзæн рæдыд фæндагыл. Уый, махмæ гæсгæ, у Цæгат Ирыстоны поэтты ахъаззагдæр хæстæй иу. Ацы дыккаг мадзалай дæр æнæмæнг спайда кæнын хъæуы ирон адæмон сфæлдыстад схъæздгæ кæнынæн.

Махмæ гæсгæ, райдайгæ фысджытæ сæ литературæйы мидæг сæ хъару хъуамæ райдайой адæмы сфæлдыстады уацмыстыл кусынæй. Афтæ амыдта Горький дæр.

243 фарсыл чиныг амон, Алыккаты Хазби «ирон адæмы сæргълæууæг» уыди, зæгъгæ. Æркæсæм ма, куыд у уый, уымæ. Хазби «сæргълæууæг» кæмæн уыд, уыцы сыстад уыди реакцион, ирон фæллойдæнæг адæмæн – зиан. Уый тыххæй æмб. Хъулаты Хъ. йе статьяйы «Ирыстоны истори æвдисыны хъуыддаджы иуæй-иу гуымыры рæдыдтыты тыххæй», зæгъгæ, уым мæнæ афтæ зæгъы:

Афтæмæй, куыд Тæгиаты æппæт змæлд, афтæ 1830 азы сыстад дæр уыдис реакцион, феодалон-монархистон æмæ йæхицæн нысанæн æвæрдта Ирысоны Уæрæсейæ рахицæн кæнын».

Уыцы змæлды разамонæг уыд Алыккаты Хазби, æмæ йын куыд ис «ирон адæмы сæргълæууæг» схонæн?

Æмб. Хъулы-фырт дарддæр фыссы Хазби æмæ иннæ тæгиагты змæлды тыххæй.

«Ирыстон Уæрæсеимæ кæй баиу, уый уыдис иунæг раст фæндаг ирон адæмы экономикон, культурон æмæ политикон рæзындзинадæн. Уый ирон адæмы сбаста стыр уырыссаг адæмимæ, Ирыстоны фервæзын кодта шахы Ираны æмæ султаны Турчы цагъайраг суæвынæй. Ирон адæмæн тæссаг нал уыд æттагон знæгтæй. Уырыссаг культурæ ахъаззаг бынат бацахста ирон фыссынад саразыны, ирон алфавит саразыны, фыццаг ирон чингуытæ рауадзыны æмæ ирон скъолатæ саразыны хъуыддаджы».

Уыдаттæ зонгæйæ, ацы чиныджы автортæ куыд хъуамæ æппæлой ахæм реакцион змæлд æмæ йæ разамонæгæй?

Автортæ статья «Советон дуджы фольклор»-ы æнахуыр, хылымылы теорийы кой кæнынц, ома, советон дуджы чи фæзынд, уыцы адæмон уацмыстæй бирæтæн сыгъдæг фольклорон уацмыстыл комкоммæ банымайæн нæй»... уымæн æмæ, зæгъынц, «фæрсыгъд нæма 'рцыдысты, нырма сты «фольклорон хомаг». Цæвиттон, авторты хъуыды у советон адæмон сфæлдыстады уацмыстæй бирæты нæйыл нымайын.

Уырысы адæмон сфæлдыстад у тынг хъæздыг æмæ хорз. Фæлæ уæддæр уырысы зындгонд фысджытæй ахæмтæ бирæ нæ разындзæн æмæ Толстой Алексейы хуызæн уырысы аргъæутыл чи нæ фæкуыста æмæ кусы, æмæ сæ афтæмæй адæмæн чи нæ ратты фæстæмæ.

Раст афтæ бакæнинаг сты ирон аргъæуттæ дæр: базилын сæм хъæуы, ссыгъдæг кæнын сæ хъæуы алы бронæй, бирæ сæдæ азты дæргъы аргъæуыл ичъиау чи баныхæсы, уыцы æцæгæлон къабузтæй, æлдæртты æмæ хъæздгуыты пайдайæн æфтыд уæлдайдзинæдтæй. Сæмбырд кæнын хъæуы нæ дуджы хъæбатырдзинад, хъазуатон-стахановон куыстыл, нæ раздæуджытыл конд кадджытæ, аргъæуттæ, æмбисæндтæ. Æххуыс кæнын хъæуы уыдон чи мысы, уыцы курдиатджын адæмæн.

«Мах дуг», №5, 1952

ИРОН
ПРОЗАЙЫ
АНТОЛОГИ

МÆРЗОЙТЫ СЕРГЕЙ

(1927–2008)

Мæрзойты Тимофейы фырт Сергей райгуырди 1927 азы 10 апрелы Хъарман-Сындзыхъæуы. Каст фæцис астæуккаг скъола, педагогон училищæ, пæд-дзахадон педагогон институт æмæ аспирантурæ.

Йæ цард баст уыди газетæ æмæ чиныгуадзæны куыстимæ. Къорд азы дæргъы уыди «Мах дуджы» сæйраг редактор. 1970 азæй 1976 азмæ куыста Цæгат Ирыстоны Фысджыты цæдисы сæрдарæй. Йе сфæлдыстадон куыст райдыдта литературæиртасæг æмæ критичы хуызы, стæй рахызт прозаикон уац-мыстæ фыссынмæ. Фыццагдæр ын мыхуыры фæзын-дысты журнал «Мах дуджы» 1958 азы.

Сергей амарди 2008 азы 12 ноябры.

МÆ СÆФТ ХУРЫ ХАЙ...

Радзырд

Скульптор Цæргæсты Зауыры кусæнуатмæ куы бацæуай, йæ къуымтыл ын дæ цæст куы ахæссай, уæд æй кæддæриддæр фен-дзынæ æнæфснайдæй. Рудзгуытыл, къулрæбынты, тæрхæджы-тыл лæууынц гипсæй конд скульптурæтæ. Рагон зылынкъах бандæттæй дæр кæуыл æлыджы стыр къæртт ис, кæуыл та фæнык-хуыз пластилины лыгтæгтæ. Уæртæ дуары тæккæ цур мраморæй арæзт æрыгон сылгоймаг; сылгоймаг фæндыр аивæзта, зарæджы зæлтæм ныхтхъуыста, афтæмæй бадгæйæ баззад. Йæ фарсмæ та æрыгон чызг ирон дарæсы, къухтæ дардыл фæхаста, æмæ цыма ныртæккæ уаты къуымты сиргæ ацæудзæн, уый хуызæн зыны фыццаг бакастæй... Мæнæ уый та хæххон барæг хæсты быдыры, карз тохы бацыд, къæдз æхсаргард бæрзонд систа, цæттæ у зна-джы æрриуыгъынмæ. Фæлмæн цæэтджын диваныл дæр рæдзæгъдтæй лæууынц алыхуызон чингуйтæ, цавæрдæр нывтæ.

Кусæнуат фыццаг бон нæу афтæ æмтъерытæ, æрмæст ыл йæ хицау нæ тыхсы. Кæд ыл, мыййаг, сахуыр? Гъе та кæд уымæн, æмæ ам алы эскизы дæр йæ зæрдæйæ иу къæртт ныууагъта... О-о, уый æнæмæнг дæр афтæ уыд. Адон сты йæ зæрдæйы тæгтæ, адон æй æрбахæстæг кодтой адæммæ. Цы уыдаид цымæ æнæ уыдон? Ницы. Кæй хъуыдаид йæ цард? Никæй. Зауыр та уыди æмгарджын, уарзта фыдæбон кæнын. Йæ фыд ын ныууагъта фарн, уымæй райста гæрзармдзинад æмæ хъæлдзæг зæрдæйы уаг.

Йе ‘мбæлтты æхсæн-иу арæх æрæмысыд, саби-ма куы уыди, уæд ыл цы æнахуыр хабар æрцыди, уый. Хъазгæйæ-иу дын афтæ: «Уый, мæ лымæн лæгтæ, мæ абоны стыр курдиаты райдиан уыди, кæд исты æмбарут, уæд».

Фыдæлтыккон æгъдауттыл Цæргæсты хæдзары тынг æну-выд нæ уыдысты, афтæ-иу сæ кæд сæ зæронд фыды мад æрæмысыд, уый йеддæмæ. Уымæй та, мæгуырæг, иу дзуар, иу бардуаг, иу бæрæгбон дæр куыд никуы рох кодта! Кувгæйæ-иу дзы фæсте никæй ныууагътаид, алкæмæн дæр-иу дзы йæ ном ссардта, йæ алыварс та-иу ыл сывæллæттæ сæхи мидæг пыррыччытæ кодтой. Фæлæ уыцы бон хæдзары бинонтæй иу дæр уæлдай ныхас не скодта, иууылдæр кастысты зæронды коммæ. Афæдздыд сабийы æрбадын кодтой уаты астæу зæронд гауызыл. Йæ алыварс ын æрæвардтой иуæй иннæ хуыздæр хъазæнтæ, хæринагтæ. Æмæ дзы цы нæ уыди, – дзæнгæрæг зæгъай, чиныг, суанг ма нартхоры æфсир дæр... Гыццыл лæппу хъуамæ уыдонæй равзæрстаид иу, æмæ уымæй сбæрæг уыдаид, цы суыдзæн, уый. Зæронд ус йæхинымæр куывта, йæхиуыл-иу дзуæрттæ дæр афтыдта. Мад та цыдæр тарстхуызæй лæууыдис иуварсырдыгæй æмæ-иу аивæй бакаст йæ хъæбулмæ. Цы равзардзæн?

Фæлæ рауад, æппындæр æнхъæл куыд нæ уыдысты, афтæ. Зæронд усы фæндыди, лæппу дохтыр цæмæй суыдаид... Уый та бадти хъазæнты астæу æмæ дзы иумæ дæр не ‘внæлдта, мæстæймарæгау-иу хæрдмæ скаст, йæ алыварс чи æрæмбырд, уыцы ас адæммæ. Уыдон æм сæ мидбылты худтысты, цыдæртæ йæм дзырдтой, куы-иу æм иу хъазæн бахæстæг кодтой, куы иннæ. Фæлæ сæ сывæллон хъуыды дæр нæ кодта. Иу афон азылди æмæ уæртæ иуварсырдæм фæбыры. Гæзæмæ фæлæууыди, йæ гыццыл гуккытыл æрæнцой кодта, фæстæрдæм ракаст, æмæ та йæ цыппæртыл азгъордта. Саби тындзыдта дуарырдæм. Æвæццæгæн æй фенын фæндыд, æдде мæсты рæйд чи кодта,

уыцы куыдзы. Йе ‘намондæн (æви йæ амондæн?) тæккæ къæсæрыл йæ размæ фæци цъыфæйдзæгтæ зæронд бедра. Мад хъавыди зымæгмæ пец байсæрдынмæ, æмæ дзы æлыг сызмæста. Сабийыл йæхи скъуырда æмæ фыццаг бадгæйæ баззад, стæй йæ гыццыл къухтæй ныффидар бедрайы кæрæттыл æмæ цуттытæгæнгæ йæ къæхтыл слæууыд. Йæ хуылфмæ йын ныккаст. А-гъа, цæмæдæр дзы йæ зæрдæ фехсайдта... йæ къухтæ фæлмæн æлыджы фæтбьста, армьдзаг дзы систа æмæ фæстæрдæм адæммæ разылд.

Бинонтæ куыддæр ныхъхъус сты. Исдуг сыбыртт дæр нал цыди, стæй æвиппайды æмхудт ныккодтой. Зæронд ус мардау фæци, йæ куыстæфхæрд цъæхнуарджын къухтæ йæ рустыл авæрдта. Йæ цæстæнгас уыди тарстхуыз.

– Цин кæн, дзыцца, – бадзырдта йæм йæ фырт, – де ‘нхъæлцау уыздæн пецамайæг. Йæхи фыды хуызæн фæллойгæнæг лæг!

Зæронд ус фæлæбурдта сабимæ æмæ йæ аскъæфта хихсæнмæ.

Хæдзары бинонтæ суанг фæсахсæвæрты онг дæр нал æрынцой сты, алы ныхас кодтой. Æрмæст фыды мад йæхи айста иннæ уатмæ æмæ æппындæр æддæмæ нал разынд. Æхсæвæр хæрын дæр нæ бакуымдта.

Ницы йæ зæрдæ барухс зæрондæн йе ‘нхъæлцауæй йæ царды фæстаг бонты...

Цас дон ацыдис уæдæй нырмæ Терчы, цас хъуыдытæ æмæ сагъæстæ раивтой кæрæдзийы сæры мидæг, цас диссæгтæ федта Зауыр, фæлæ уыцы рагон хабæрттæ уæддæр йæ зæрдæйæн адджын сты æмæ сæ никуы рох кæны.

Йæ цард афтæ рауад, æмæ хæрз сабийæ сидзæрæй баззад. Фæлæ йæ зæрдæйæ нæ цух кæны йæ ныййарæджы сурæт, фæлмæнзæрдæ, уарзæг мад. Лæппу царди йæ фыдимæ, хъуыста йæм, каст йæ коммæ. Хатгай-иу фыд йæ цуры æнæрхъуыдыйæ куы схъæрзыдта, уæд-иу лæппуйы зæрдæ срыст, йæ дæндæгтæ-иу адæргæй кæрæдзиуыл андæгъдысты. Кæнæ-иу сæхимæ хъæлдзæгæй куы æрбацыд, йемæ-иу хæххон уыгæрдæнты алы кæрдæджыты æхсызгон тæф куы æрбахаста, уæд-иу Зауыр цъил фестад, йæ фыды алыварс-иу гæппытæ кодта, иу ран-иу æй нал уагъта.

Фыд хæстæй æрбацыд цæфтæй æмæ амард. Бирæ уыдысты уыдон, уыцы цæфтæ. Стыр тухитæ йын æвзарын кодтой, фæлæ уæддæр йæ цардыуаг раивыныл не сразы. Дохтыртæ йын дзырдтой, иучысыл дæ фæллад суадз, баулæф, фæлæ-иу уымæн йæ

хуыздæр дзуапп уыди: «сыгъдæг уæлдæфмæ, дымгæмæ мын æнцондæр у». Райкомы йын зæрдæ æвæрдтой æнцондæр куыстæй, фæлæ йын уый фæхъыг: «нал бæззын, æвæццæгæн, бырæттæм мæ аппарын хъæуы, æндæр цы»...

Зауырмæ ныр дæр ма хатгай афтæ фæкæсы, цыма æхсæвыгон йæ фыды хæстулæфт фехъусы, æмæ уæд йæ цæстытыл ауайы, йæ цæф, мæллæг риумæ-иу куыд фæлæбурдта йæ зыр-зыргæнаг къухæй, уый. Уыцы ныв раивы æндæрæй... Мæнæ йæ фыд фæцæуы зæрондгомау цинелы мидæг, уыцы хæрзкондæй, уыцы æлвæстæй. Фæцæуы адæммæ. О, адæммæ, адæмы æхсæнмæ. Адæм ыл тынг æууæндыдысты, колхозы сæрдæрæй дæр æй уымæн равзæрстой. О, куыд нæ уарзта йæхицæн тæригъæд кæнын, куыд уæнгæл ын уыдысты тæригъæдгæнджытæ!

Йæ мады фæстæ Зауыр сси йæ фыды аууонау. Æппындæр æй цух нæ уагъта, йемæ цыди быдырмæ, фермæттæм... Сæрдæгон каникулты рæстæг та-иу уазал Урсдоны йæхи найынай бафсæсти. Уарзта куыройы уæле малы цъыввыдтытæ кæнын, йе 'мцахъхъæнтæй та уырæм никуы ничи æфтыд; уарзта хохы сæрвæттæм цæуын, нæзыбæлæсты карз тæф улæфын.

Цы æмбисонды рæстæг уыди уый! Йæ зæрдыл ма хорз лæууы, – æхсæвыгон-иу арты фарсмæ бадгæйæ лæппутæ кæрæдзийæн кодтой диссаджы аргъæуттæ æмæ æвирхъау хабæрттæ. Нæ дзы рох кæнынц, æнтæф бон-иу йæ фыдимæ рыг фæндагыл бидаркæйы куыд фæцæйцыди, кæнæ-иу хъызт рæстæг сæ уæрдонны цæлхыты бын ног уард мит куыд хъыс-хъыс кодта, уыдæттæ дæр. Фæци, нал раздæхдзæн уыцы диссаджы рæстæг. Йæ фыд фæрынчын æвиппайды, Сау зæххытæй здæхгæйæ, æмæ мæлгæ дæр акодта æнæхъаст, æнæмастæй, куыд æнæхъаст æмæ æнæмастæй фæцарди, афтæ.

Зауыр зæрдæдзæф фæци йæ фыды амардæй. Стыр хъыг ын асаста йæ ныфс. Афтæ зынди, цыма фыды рыстытæ уымæ быхызтысты æмæ йын йæ гыццыл зæрдæ æууилынц.

Чи зоны æмæ мæнæ ацы статуеткæтæ дæр уый æмбаргæ ныхæсты тæвагæй скодта. Цæвиттон, Зауыран йæ кой, йæ хъæр дæр нама уыд, афтæ сæ хъæумæ æрбацыд, сæрибарыл чи зарыд, ахæм адæм, æмæ йæ фыд кæйдæртимæ зынг бафтыдта бадилаты бæстыхайыл. Йæхимæ та афтæ кæсы, цыма дзæбæх хъуыды кæны, уыцы æхсæв бонау куыд ныррухс, арты пихлæйттæ хъæд æмæ хæхтæ куыд бамбæрзтой, уый; райсомæй

та сәууон дымгә кәдәмдәр фәхаста сыгъдәтты әртхутәг...

Фыды әмбаргә ныхәстә... Ай-гъай, адон иууылдәр уый номыл дзурәг сты, уый цард әвдисәг, уыдон мидәг ис йәхәдәг дәр...

Зауыр йә цәст ахаста мастерскойыл.

Уәлә айнәджы был рахауынаәввонг ләууы, арвы цәфәй дыууә дихы чи фәцис, ахәм тулдзбәлас. Йә сәрмә схызти әнәсәрәен цуанон, зыр-зыргәнаг къухтә әрбатыхта бәласы ставд зәнгыл әмә йә тарст цәстытә ныццавта, йә бынмә чи әртыгуыр, уыцы бирәгътәм. Иу уысм-ма әмә йә әрисдзысты дәләмә...

Зауыр-ма хорз хъуыды кәны, йә фыд уыцы хабар сыхәгтән куыд дзырдта ныхасы әмә худәгәй куыд мардысты, уый. Уыр-ныдта сә, әви нә, фәлә афтә уыди.

Мәнә уый та әндәр скульптурә. Стонг бирәгъау нынниуы уад, ныффудгытә кәны. Фыстә сәхи әлхъивынц фыййаумә, уый та, йә дәлармы ләдзәг, афтәмәй размә бырсы мит-тымыгъы фәлдзәгъдәнты. Хъуысы дымгәйы къуыззитт, цыдәр анахуыр уынаргъын, әрра худт. Ницәмә дары ләг агъуыд уады агъатыр футгытә, мит-тымыгъы сонт цъыччытә. Иу къахдзәф, иннә... Размә, цыфәндыйә дәр фыдәхсәвы, налат тымыгъы фыдәнаен размә.

Йә зәрдыл ма ләууы: уәд ныхасы дзургә бирә нә кодтой, әрмәст загътой: «О, әмбисонды хъызт зымәг ныл скодта Тыр-моны...»

Йә куыстытән ын аргъ кодтой, музей сә агуырдта, әцәг сыл Зауыр тагъд нә кодта. Фәлә равдысты уәттәй иумә куы бахаудтой, уәддәр сә арәх бәрәг кодта. Уәд-иу әм афтә каст, цыма та йә фыды федта. Йәхимидәг-иу куыддәр нырхәндәг, йә зәрдә-иу сриссәгау кодта. Азтә семә цы ахастой, уыдон-иу ам хәстәгмә федта әмә-иу ын йә зәрдыл әрләууын кодтой йә сабийы бонтә.

О, йә фыды цәстәй, бәгуыдәр, йә фыды цәстәй уыдта цард. Уый зонд, уый әмбаргә ныхасы тәвагәй... Зауыр нә баст ууыл йе ‘мбалән. Фәлә сә йәхицән дзырдта әмә дзырдта әнәрынцойә, кәйдәр фыдәнаен дзурәгау.

– Нә, мә хур, ды әгәр куыддәр... куыд әй зәгъон... әгәр мәнәфсон уды хицау дә. Мәнә иуәй-иу чызджытә куыд вәйынц, афтә... – дзырдта йын Батыр. – Кәй кәныс, уыдон

та цыдæр тызмæг æмæ лæбураг хуыз сты. Раст, цыма дæ тыхтæ цы фæкæнай, уый зонгæ дæр нæ кæныс. Хатгай мæ дисы бафтауыс. Æцæгæй дын зæгъын.

Зауыр цыдæр сдзурынмæ рахъавыд, фæлæ йæ Батыр нæ бауагъта:

– Дыууæ, мыййаг, нæ зæгъдзынæ, сæ бакасты, сæ удыхъæды, дæуæн чи æмбæлы, ахæмæй мур дæр кæй ницы ис, уый тыххæй. Афæдз куы фæдзурай, уæддæр никæй бауырндзæн, дæ «хохаг новеллæты» дæ зæрдæйы цæхæрæй иу къæртт дæр ныууагътай, уый.

– Нæ, дзырдтон æмæ дзурдзынæн дæ уыцы хъуыдыты ныхмæ, – худти Зауыр. – Дæ зæрдæ дæм цæмæн дзуры, æз фæлвæх, лехъа арæзт дæн, нæртон æхсарæй мæм мурдæр ницы фæхæццæ, уый? Ацæмæз-иу йæ диссаджы уадынзæй йæхимæ æрцæуын кодта хъæды сырды æмæ-иу ыл æрæмбырд сты æрмахуыртау... Уæд Батрадз та! Хуыцæуттимæ куы тох кодта!

– А-гъа, афтæ у! Уый сыгъдæгæй дæр Нарты гуыппырсарты дæхæдæг иунæгæй куы раивтай. Гъеуый хъуыддаг у, гъе! Гъемæ кæд афтæ у, уæд, мæ цæсты рухс, дæу аккаг аргъ скæнын бахъæудзæн мæнгард æмæ хин Сырдонæн дæр æмæ ма æххæст дæ миниуджытыл уый дæр бафтау.

Дыууæ хæлары фæхудтысты æмæ сæ алчи йæ кусæн бынатмæ ацыди. Чысыл фæстæдæр хатæны фæстæйæ райхъуыст, Батыр æхсидтæй куыд зарыди, уый. А, хабанерæ «Карменæй»? Уæд бæлвырд у, йæ хæлар сфæнд кодта сæхимæ æмæ æхсы йæ кистытæ.

Зауыр йæхи æруагъта бандоныл, хъуыдыты аныгъуылд. Акаст рудзынджырдаæм. Арвы æмбис сырх-сырхид адардта зæрæхсидæй. Алыхуызон ахорæнтæ дзы хъазыди. Ахæм æнахуыр styr æмæ цæхæркалгæ зæрæхсид æрмæстдæр махмæ ваййы, хуссары. Ахуыр у Зауыр уыцы нывыл, фæлæ йæ цæмæдæр гæсгæ кæддæриддæр бафтауы дисы, уымæ дзы бауадзы цыдæр тас дæр. Фæлæ ныртæккæ ууыл нæу. Цыдæр ын нæ фаг кæны, йæ чемы нæй. Цæмæн афтæ уа? Батыр ын æнæнхъæладжы йæ зæрдæ фæсadjил кодта, йæхæдæг дæр æй не ‘мбæрста, афтæмæй йæ сдызæрдгæ кодта. Йæ фыды цæстытæй... Бæгуыдæр афтæ, фæлæ уыдон уыдысты рæвдауаг, зондджын, хъæлдзæг æмæ фæлмæнæнгас цæстытæ. Æмæ йæхинымæры йæхицæй бузныг у, уыцы фæлмæнæнгас æмæ уынаг цæстытæй кæй фæхайджын, уымæй.

Уый Батыр йæхæдæг дæр куы фæзæгъты. Фæлæ Батыр фæзæгъты æндæр цыдæртæ дæр...

– Ау, æмæ мæнмæ мæхи зонд нæй, мæхи цæстæй æппын ницы уынын? Ау, мæхи бон æппындæр царды мидæг аргъ скæнын ницæмæн у, ме ‘нкъарæнтæ афтæ къуымых сты? – йæхинымæр быцæу кодта йæ хæларимæ, кæд ын Батыр уый тыххæй æргом никуы ницы загъта, уæддæр. – Ау, æз алцæмæ дæр искæй цæстæй кæсын?.. Мæнæ ацы зæрæхсидмæ дæр?.. Æппæтмæ дæр?..

Уыцы хъуыды ахæм æнæнхæлæджы рауад, æмæ фæтæрсын кодта Зауыры. Сагъæсгæнгæ фæбадт суанг фæсахсæвæртæм. Йæ бон нал уыдис цыппар къулы æхсæн иунæгæй æмæ йæхи райста æддæмæ. Бирæ фæтезгъо кодта горæты уынгты. Æрæджиау сæхимæ куы æрбаздæхт, уæд афæлвардта исты бакæсыныл. Фæрафæлдах-бафæлдах кодта йæ чингуытæ, фæлæ дзы йæ сæрмæ ницы цыд. Геройты цард æмæ хъысмæтыл-иу куыд хъуыды кодта, ахæмæй йæм ныр æппындæр ницы уыди. Йæ куыстмæ гæсгæ сахуыр ис уыдонмæ скульпторы цæстæй кæсын, ныртæккæ та йæ нæ фæндыд нæдæр гуырыкæндтыл, нæдæр бæрц æмæ асыл хъуыды кæнын. Цы хорз уайд ныртæккæ искæимæ æргом ныхас акæнын. Искæмæн дæ зæрдиаг хъуыдытæ радзур...

– Батыр... Нæ, уый мемæ не ‘сразы уыдзæн. Æгæр хæлар зæрдæ мæм дары, æмæ та дзурдзæн: раст нæ дæ, аив дæ хъуыдытæ. Æгæр комкоммæ ныхас у, æргом дзырд... Агуры, агуры, æмæ исты куы ссары (уыцы исты уымæн ваййы композици дæр, цавæр ахорæнтæй кæна ныв, уый дæр, стæй дзы кæм куыд бæзджындæр сæвæрын хъæуы ахорæнтæ, уый дæр), уæд æппындæр æрæнцой нал фæзоны. Уымæн йæ уды конд бынтондæр æндæр у. Хæсты дæр сгарæг уыди, мотоциклыл Европæйы кæццы къуымы нæ балæууыд, ахæм ын нал баззад. Фынндæс азы шофырæй фæкуыста, уый фæстæ бацыд Аивадты академимæ. Шофыр... академийы. Сæрæн гуырд у, æвæдза!

Зауыр йæ къæхтыбынæй ныууæфыд, радиоприемник баздыхта. Райхъуыстис сылгоймаджы цъæхснаг хъæлæс, раст гыццыл дзæнгæрагæй цы кæны! Меццо сопрано. Дзæнгæраг... Айфыццаг аивадон скъолайы хъазтизæры афтæ схуыдта йæхæдæг Зæли-нæйы. Зауыр æй фыццаг хатт фæдта, фыццаг хатт æм хъуыста. Батыр æй базонгæ кодта йемæ. Айтæ-уыйтæ нал фæкодта, фæлæ дын чызгæн афтæ:

– Рох кæнын байдыдтай, æнхæлдæн, дæ зæронд хæлæртты, Зæлина. Уый хорз нæу. Иу-ахæмы нæм цæуылнæ æрбауайыс? И? Зауыр дын дæ бюст скæндзæн.

Зауыр фефсæрмы, уайдзæфгæнæджы каст бакодта йе ‘мбал-мæ, фæлæ йæ уый хъуыдыдæр не ’ркодта.

Зæлина ныххудти йæ рæсугъд цъæхснаг хъæлæсæй, æмæ уый Зауырмæ фæкастис æцæг лыстæг дзæнгæрагау. Чызг æм бахудт:

– Æцæг?

– О, – цы ма загътаид Зауыр дæр.

Баныхас кодтой, къуырийы фæстæ фембæлдзыстæм, зæгъгæ. Фæлæ Зауыры Садонмæ, шахтертæм цæуын бахъуыд. Æмæ ныр йæ зæрдыл æрбалæууыд Зæлинайæн йæ цъæхснаг хъæлæс, йæ рухс цæсгом, стæй «æцæг?», зæгъгæ, куыд æфсæрмдзастæй загъта, уый.

– Æцæг афтæ у, Зæлина, мæ зæрдæйæ нæ цух кодтай æппындæр, мæ хъуыдытæ, мæ бæллицтæ æгасæй дæр демæ уыдысты хæхты... Зæгъ-ма, дæ зæрдæмæ цæуынц мæ статуэткæтæ? Айфыццаг загътай: тынг дзæбæх сты... Фæлæ уый, æвæццæгæн, дæ фырфæлмæнзæрдæйæ сдзырдтай. Цы хорз у, кæй æрбацыдтæ, уый, – сирвæст æнæнхæлæджы йæ дзыхæй æмæ куыддæр фæци, йæхицæй фефсæрмы.

Куыд æрбабон, уый зонгæ дæр нæ бакодта. Афтæмæй фынай æппындæр нæ баци. Рудзынг айгом кодта. Уатмæ æрбагуылф кодта сæууон сыгъдæг уæлдæф. Батыр куыд æрæгмæ цæуы, цымæ, кæддæриддæр йæ фæндаг ауылты куы раканы? Куына æмæ куына зынди, уæд Зауыр йæ плащ скодта æмæ йæ мастерскоймæ араст. Уынгты иу цъиуызмæлæг нæ уыд, æрмæст дард кæцæйдæр хъуыст трамвайы уынаер. Арвæн ма йæ фылдæр æмбис тар дардта, фæлæ скæсæнырдыгæй фæирд æмæ йыл пырх кæнын байдыдта сæуæхсид.

Мастерскойы уыди талынгтомау. Зауыр банцой кодта дуары тигъыл, йæ цæстытæ сæхгæдта – тарсти, æхсæв-бонмæ йæ цух чи нæ уагъта, уыцы сурæт куы фæцыдæр уа, уымæй.

Æрæджы дæр-ма йæ зæрдæйы цы дызæрдыгдзинадтæ уыдис, уыдон фæцыдæр сты. Фыййауы бюстыл схæцыд æмæ йæ æндæр ран æрæвардта. Æрбахаста æлыджы стыр къуылдых, йæ разы æрлæууыд æмæ хъуыдыты аныгъуылд.

Зауыр исдугмæ æмбаргæ дæр нæ бакодта, Батыр йæ цурмæ куыд æрбацыд, æнæ исты сдзургæйæ йын йе ‘уæхскыл йæ уæззау

кѳух куыд ǣрǣвǣрдта, уый. Дыууǣ ǣрдхорды кǣрǣдзимǣ бакастысты, ницы сдзырдтой. Стǣй Батыр дуарырдǣм йе ргом аздǣхта ǣмǣ сабыр кѳахдзǣфтǣй ахызт.

«Цымǣ цǣуылнǣ исты загѳта?» – ахѳуыды кодта Зауыр, фǣлǣ уалынмǣ уый йǣ фǣдыл дуар ǣрбахгǣдта.

Батыр иуǣндǣс сахатǣй раздǣр нал фǣзынд. Уǣдмǣ Зауыр ǣппындǣр йǣ фǣллад не ‘суагѳта. Ёлыджы кѳуылдых бынтон йǣ хуыз аивта, – ныр уый уыди зонгǣ сылгоймаджы сǣры халдих. Зауыр цыма йǣ куыстмǣ уыцы сахат бавнǣлдта, уый хуызǣн йǣ цǣстытǣ ǣнахуыр ǣрттывд кодтой, ǣлыджы муртǣ йǣ хидǣйдзаг ныхыл цалдǣр раны ныхѳхѳǣбǣр сты, фǣлǣ сǣ хѳуыды дǣр нǣ кодта...

– Нǣ бафынǣй... Ёнǣхуыссǣг... – нылǣг хѳǣлǣсǣй загѳта Батыр ǣмǣ ǣлыгǣй конд сылгоймаджы кѳуызыртǣ цǣсгоммǣ ǣдзынǣг ныккаст.

Зауыр ын дзуапп нǣ радта, ǣрмǣст, Батыр ǣй куыннǣ бафиппайдтаид, афтǣ йе ‘рфгуытǣ фелхынцѳ кодта, бǣрǣг уыди, йе ‘мбал дарддǣр дǣр ǣнǣхѳуаджы ныхас куы кǣна, уымǣй кǣй тарст. Батыр йе ‘ргом рудзынджырдаǣм аздǣхта ǣмǣ цавǣрдǣр рог цагѳд фǣзмгǣйǣ ǣддǣмǣ каст. Иуцасдǣр афтǣмǣй фǣлǣуыд, стǣй йǣм Зауыр куы ницы дзырдта, уǣд йǣхи нал баурǣдта:

– Ёлыджы уд бауадзын хѳǣуы... Уымǣн та цардǣгас адǣймаг хѳǣуы...

– Цардǣгас?.. Уый мǣхǣдǣг дǣр зонын, фǣлǣ... – Зауыр йǣ ныхас ǣрдǣгыл фǣурǣдта, йе ‘рфгуыты бынты бакаст йе ‘мбалмǣ ǣмǣ йе ‘мбǣхст хѳуыды йǣхицǣн загѳта: «Чи йын хѳǣуы, уый бǣргǣ зонын... Зǣлинǣ... Ёрмǣстдǣр Зǣлинǣ... Уǣвгǣ йын, Батыр, ды та цы ‘мбарыс?..»

Фǣлǣ Батыр, Зауыр куыд ǣнхѳǣл уыд, афтǣ ǣнǣмбǣргǣ нǣ разынд. Зǣлинǣ иуахǣмы мастерскоймǣ куы ǣрбацыд, стǣй ма йǣ уый фǣстǣ ноджыдǣр цалдǣр хатты Зауыры раз бадгǣ куы баййǣфта, уǣд сǣм искуы иу хатты йеддǣмǣ нал цыд. Чи хѳыгдары ахǣм сахат дыууǣ сонт уды!..

Зауыр царди ног цардǣй, ǣвǣццǣгǣн ǣй йǣхǣдǣг дǣр дзǣбǣх нǣма ǣмбǣрста, ǣмǣ-иу фылдǣр бонты зыбыты иунагǣй баззад йǣ хѳуыдытимǣ, йǣ сагѳǣстимǣ, кǣнǣ та-иу ын ǣвдисǣн уыди ǣрмǣстдǣр Зǣлинǣ. Уымǣ гǣсгǣ Батыры нǣ фǣндыд йе ‘мбалы хѳыгдарын. Ёрмǣст ǣм ǣппынǣдзух йǣ хѳус дардта. Йǣ куыст кǣронмǣ фǣцǣйхǣццǣ кодта.

А-фæстаг бонты Зауырæн йæ хъуыдытæ афтæ сыгъдæг уыдысты, æмæ йæхæдæг дæр дис кодта йæхиуыл. Йæ риуы цы дызæрдыгдзинад сæвзæрд æрæджы, уый æвиппайды фæцыдæр, йæ цæстыты раз иудадзыгдæр лæууыд зæрдæйæн æнакæрон адджын адæймаджы сурæт. Базыдта йын йæ сыгъдæг удыхъæд, йæ зæрдæйы конд. Æмбисонды фæлмæн, сыгъдæг æмæ хъæлдзæг зæрдæйы хицау уыдис Зæлиналæ.

Кæй зæгъын æй хъæуы, Зауырæн йæ бон бюст æнæ Зæлиналæйæ дæр скæнын уыд. Æрыгон чызджы цæсгомæн базыдта йæ алы нуар, йæ алы хахх дæр. Фæлæ йæ уæддæр Зæлиналæйы уынд хъуыдис цардау, зарæг кæнын дæ кæуыл фæнды, ахæм цардау.

Йæхæдæг дæр дис кодта, йæ къухтæ куыд æнцонæй кодтой сæ куыст, ууыл. Фæлæ уæддæр йæ зæрдæ рысти, цæмæдæр æнхъæлмæ касти, цæуылдæр æууæндыди. Ныхас дзы хъæугæ дæр нæ кодта. Сдзурынмæ йæ ныфс нæ хаста, уымæн æмæ тарсти, куы фестæлфа æмæ бынтондæр куы ацæуа, куы йæ ныууадза. Æлыджы алыварс архайдта æмæ йын дзырдта йе стыр уарзонддзинады тыххæй, раст цыма зарæг арæзта, уыйау. Уыцы зарæг нырма æххæст конд нæма у. Абон, науæд ын райсом балæвар кæндзæн йæ зарæг... йæ дуне, Зауыры зæрдæлæууæн чи сси, уыцы дуне. Бамбардзæн æй, цымæ? Æмæ куыд нæ хъуамæ бамбара адæймаг йæхи, куыд нæ хъуамæ бамбара йæ хæлары, йæ амонд, йæ царды рухс æмæ ныфс чи сси, уый.

Куысты фæстæ-иу Зæлиналæ цавæрдæр зæрдæмæдзæугæ хъæлæсы уагæй «хæрзбон уал», зæгъгæ, загъта, стæй-иу æдде тыргъты йæ рог къæхты хъæр ссыди, кæртæй-иу æм йæ мидбылты бахудти, йæ къух-иу æм батылдта. Зауырмæ афтæ каст, цыма уыдæттæ иууылдæр æцæгæй нæ уыны, фæлæ фынау сты. Æмæ-иу рудзынджы цур лæугæйæ баззад, йæ мидбыл худтæн дæр æмæ йæ къухы батылдæн дæр ын-иу дзуапп раттынмæ дæр нал сарæхсти. Йæ бæллицтæй фæхицæн кæнын-иу йæ бон нæ уыди.

Сабаты Зæлиналæ не 'рбацыд. Цæмæн, уый бæрæг нæ уыд. Зауыр æм æнхъæлмæ каст æмæ дыууæрдæм кодта йæ мастерскойы, куы-иу иу дзаума иннæ ран æрæвæрдта, куы та-иу æвиппайды фæлæууыд æмæ-иу айхъуыста, кæд, мыййаг, тыргъы йæ къæхты хъæр ссыди, зæгъгæ. Æнæ Зæлиналæ дæр ын кусæн уыди, фæлæ йæм уæддæр æнхъæлмæ касти, фæндыди йæ йæ фенын.

Зæлиналæ зынаг нæ уыд. Зауыр æвæндонæй бацыдис æлыджы къуыдырмæ, æрлæууыд кусыныл, фæлæ йæ къухтæ, цыма æндзыг

уыдысты, уый хуызæн йæ коммæ нæ кастысты. Афтамæй йыл аивгъуыдта бон, æнкъард, бынтон афтид, бынтон æнтыснаг бон... Уымæй размæ зонгæ дæр нæ кодта, адæймагыл искуы ахæм æнкъард бонтæ скæны, уый. Зауыр уарзта царды гуылфæнты цæуын, æмбæлттимæ цæрын. Ныр та йæхимæ хъусыныл фæцис. Айразмæйы бонтæ йæ сæ уæлныхты систой, цыдæр стыр ныфс дзы бауагътой, æмæ йæ куыст дæр афтæ хорз уымæн цыди, афтæ бирæ йын уымæн æнтысти. Стæй йæхимæ каст, мæнæ йæ бæхы цыппæрвадæй чи фæцагайы, ахæм барæгау. Абон та уыдис йæ бæх дзыхтлæуд кæмæн ныккодта, ахæм барæджы хуызæн. Знонау амондджын куы уыдаид, уый йæ фæндыдис абон дæр. Æрмæст иугæндзон йæ зæрдæйыл тыхстысты цавæрдæр æнæбæрæг, æнкъард хъуыдытæ. Ахæм сахат-иу йе ‘уæнгтæ æрызгъæлдысты, йæ зæрдæ-иу асаст.

Сбон ыл мастерскойы. Уалдзыгон хуры фыццаг тынтæ рудзгуыты æвгтыл схъазыдысты. Ногæй та бацыд Зæлианæйы бюстмæ, æдзынæг æм ныккаст. Нæй, нæу йæхи хуызæн, цыдæр дзы нæ фаг кæны... Йæ сатæг-сау цæстытæ, мыййаг? Нæ, йæ къæлæт æрфгуытæ, йæ худгæ былтæ сæхи хуызæн не ‘сты... Худгæ нæ кæнынц...

– Мæнмæ гæсгæ хорз у, Зауыр, – æваст йæ хъустыл æрцыд Зæлианæйы ныхас.

– Зæлина... Ды дæ?.. Дæ зæрдæмæ цæуы? Бузныг, – загъта Зауыр æмæ йæ рустæ ссыгъдысты.

Зæлина уыдис хъæлдзæг, райдзаст, йæ цæстытæ æрттывтытæ калдтой. Цыдæр æхсызгон ыл кæй æрцыд, уый бæрæг уыди. Цыма бæлæсты æхсæнты райсомы æртæхыл кæй æрбазгъордта, уымæ гæсгæ уалдзыгон æрдзы тæф йемæ æрбахаста, афтæ касты Зауырмæ.

Чызг фæдис кодта, Зауыры цæсгом афтæ фæлурс цæмæн у, ууыл. Стæй йæ ныхас дæр иннæ бонты хуызæн нæу, цыдæр дзы æмбæхсы, схъæр кæнын æй нæ уæнды. Фæлæ цы?..

Зæлина йæ цæстытæ дæлæмæ æруагъта.

– Ацы райсом раздæр æрбацыдтæн... Кæд, зæгъын, тагъддæр суæгъд уаин... Кæдæмдæр мæ цæуын хъæуы...

– Кæдæмдæр?.. – Цыма йæ æмбаргæ нæ бакодта, афтæ афарста Зауыр.

– О-о... Горæты кæронмæ... Уым афтæ дзæбæх у, æмæ йын зæгъæн дæр нæй. Знон дзы диссаджы фиалкæтæ æртыдтам. Суадонæ дæлвæзты нын иу къуым дæр æнæсгæрстæй нал баззад. Фæллайгæ дæр тынг бакодтам. Фæлæ фæллад чи зоны ахæм

уалдзыгон бон, бæстæ тыбар-тыбур кæны, цъиутæ алы хъæлæстæй зарынц... Ахæм хорз, ахæм рæсугъд у, æмæ дын æй куыд зæгъон... – тагъд-тагъд дзырдта Зæлинаæ.

Зауыр æм хъуыста, фæлæ йæм йæ ныхæсты хъуыды нæ хæццæ кодта. Йæ хъустыл уади чызджы хъæлæс æмæ йын йæ зæрдæ уалдзыгон зарæгау цыдæр хъыдзы кодта.

Дæс сахатмæ æввахс уыдаид, афтæ Зауыр бафиппайдта, Зæлинаæ тыхсын кæй байдыдта, уый. Чызг-иу æм хаттай цыдæр æфсæрмдзастæй æрбакæст: «цымæ кæд уыдзæн, мæн куыд не ‘вдæлы, уый куы æмбарис!!»

Зауыр æй фембæрста æмæ хатыр курæгау загъта:

– Тухийæ дæ амардтон. Ныххатыр мын кæн. Æндæр хатт ыл акусдзыстæм. Ныр нæ бирæ нал хъæуы...

Зæлинаæ йæ бынатæй тагъд-тагъд фестад. Адзæбæхтæ кодта йæ урс уæрæххъуыр кофтæ. Зауыр бафиппайдта, куыд дзæбæх ыл фидауы, куыд рæсугъд дзы у, уый, фæлæ дзургæ ницы скодта.

– Хæрзбон уал, – загъта Зæлинаæ æмæ йæ хызын фелвæста, стæй уайтагъд тыргътæй йæ рог къæхтыхъæр æрбайхъуыст.

Ныртæккæ разгъордзæн кæртмæ, фæстæмæ-ма фæкæсдзæн, йæ къух батилдзæн Зауырмæ, – хъуыды кæны лæппу, æмæ йæ мидбылты худы, афтæмæй рудзынгæй æддæмæ кæсы.

Зæлинаæ уайтагъд кæрты фæзынд. Æрмæст... ацы хатт фæстæмæ нæ ракаст, йæ къух æм нæ батылдта. Кулдуары цур æм худгæ æрбазгъордта бæрзондгомау, саулагъз лæппу. Зæлинаейы цонгыл фæхæцыд, стæй сæ дыууæ дæр, цыма Зауыры мæстæй мардтой, уый хуызæн хъæрæй ныххудтысты æмæ дуары æдде фесты...

Уалдзыгон хур арвы астæумæ сцæйхæццæ кодта. Æртæх раджы сыстад. Æрдз йæхи рæвдыдта хуры тынтæм.

Зауыр йæ мидбынаты лæугæйæ баззад. Йæ хъуыдытæ сæмхæццæ сты. Афтæ æнæбон, æнæхъаруйæ алæууыд иуцасдæр, стæй йæ рахиз къухы уæлфад йæ ныхыл æрхаста, йæ цæстытæй ракаст. Цæхгæр фæзылд æмæ æлыджы къуылдыхы размæ бауад.

Цавæрдæр тар мигъты бынæй йæм бынтон æндæр цæстытæй каст Зæлинаейы сурæт. Стæй мигътæ сæхи сабыргай систой. Цыма ныртæккæ уыцы саулагъз лæппумæ нæ, фæлæ, Зауырмæ искуыцæй æрбатахт, афтæ, худтысты йæ рæсугъд былтæ, йæ сатæг-сау цæстытæ...

– Йæхи хуызæн у... Зæлинаейы хуызæн, – загъта йæхинымæр æмæ йын йæ узал русыл йæ судзгæ къухы арм æруагъта...

АРВИСТОН

НЕ ‘ВЗАГ – НÆ ФАРН

Мадæлон æвзаг у адæмон ахуырады рæзты æппæты сæйрагдæр фæрæстæй иу. Ахуырады парахат бæстыхай саразæн ис æрмæстдæр мадæлон æвзаджы бындурыл... Иу педагогон теорийæн дæр æнæ мадæлон æвзаджы æххуысæй раст ахуырад æмæ хъомылад бацамонын йæ бон нæу, уымæн æмæ мад-фыды ‘взаг у сабийы миддунемæ, удмæ фæндаг ссарыны дæгъæл, стæй зонды бæрзæндтæм, наукæмæ табуйаг фæндаг... Уыдæттæ абон алчидæр зоны, сты аксиомæ.

Цæголты Георги

* * *

Æвзаджы мидæг адæм цæрдудæй сæхи равдисынц æд райгуырæн бæстæ, æд удварны истори. Уымæ гæсгæ адæм æвзаджы цæрайæ кæй цæрынц, уый иу хъуыддаг у, фæлæ ноджы диссагдæр у, адæмæн се ‘взаг сæ цард æнæхъæнæй дæр кæй у. Уымæ гæсгæ «адæмæн се ‘взаг куы фесæфы, уæд сæхæдæг дæр фесæфынц» (К. Д. Ушинский)...

Гъемæ бафæрсын аипп ма уæд, кæй æмæ цæмæн хъæуы, уырысæй фæстæмæ иннæтæ сæ национ цæстом фесафой, уый? Зæгъынц, цæмæй, дам, тагъддæр суырыссаг уой, уый тыххæй. Фæлæ се ‘взаг фесафыны фæстæ чи ныгтуылмызтæ, уыцы адæмхæттытæ уырыссаг паддзахады организмы æнæниз хай суой, уый гуырысхойаг у. Мæн фидарæй уырны: æндæр адæмхæттытæ цæмæй суырыссаг уой, уый тыххæй ис хуыздæр мадзал: уыцы адæмты сæхи мæрыл сырæзын бауадзут, æмæ уæд сæхæдæг сиу уыдзысты паддзахадимæ. Цивилизацийы бон суыдзæн алы æвзæгтыл дзурæг адæмты баиу кæнын дæр. Уæдæ адæмты фесаф, стæй сæ ногæй райгас кæныныл архай, уый æнæсарфат ми у. Цæмæй æцæг граждæнтæ суой, уый тыххæй сæ ахуыры фæндагыл саразын хъæуы. Уыцы фæндагыл аразгæйæ та сын

сæ мадæлон æвзаг скъолатæй ма тæр, фæлæ архай æндæр хуызы: «учебные и вообще образовательные книги для инородцев должны быть изложены и преподаны на их родном языке в подлинно чистом виде»! (Н. И. Ильминский).

Дзасохты Гиго

* * *

Скъолайы хæс нæу ассимиляцийы æмæ русификацийы фæндагыл цæуын. Скъола хъуамæ арæст æрцæуа адæмæн сæ культурæ бæрзонддæр кæныны тыххæй. Цæмæй уыцы нысанмæ тырна, уымæн та ис иу хос: адæмы этнографи æмæ æрвылбоны хъуыддагæй иппæрд ма уæд. Æрмæстдæр уæд æххæст кæндзæни скъола йæ ахсджиаг хæс æмæ цуркау адæмы царды нæ нынхсдзæнис, æмтърыйы æмæ хъаугъаты хос нæ уыдзæни.

Цæлыккаты Ахмæт

* * *

...скъола æмæ адæмы 'хсæн æнгом æмæ иудадзыг бастдзинад нæ уыд... Скъоладзутæ ахуыр кодтой æрмæст уырыссаг чингуыты фæрцы. Ныртæккæ ма суанг рагон славяйнаг æвзаг дæр ахуыр кæнынц. Афтæ æнхъæлынц, æмæ славяйнаг тексттæ кæсгæйæ ирæттæ тагъддæр суыдзысты иузæрдион чырыстæттæ. Уый стыр рæдыд у... Скъолаты хъуамæ мадæлон æвзагæн дæр лæвард цæуа, цавæр бынат ын æмбæлы, ахæм... Мадæлон æвзагыл райдайæн кълæсты чиныг хъуамæ сывæллæтты æвзонг зондахастимæ æнгом баст уа, хъуамæ сæ сцымыдис кæна, æрмæстдæр уæд суыдзæнис йæ бон «пробудить мыслящие силы детей, развить их понятия, облегчить им сознательное приобретение познаний, дать им правильное умственное и религиозно-нравственное образование...» (Б. Услар. «О распространении грамотности между горцами»! «Сборник сведений о кавказских горцах», т. III).

Ирæттæн ахæм чингуытæ нæй. Æмæ ахуыргæнджытæ бирæ тухитæ æвзарынц, куы сæ иу чиныг агурын бахъæуы, куы иннæ.

Байаты Гаппо

* * *

Уыцы æвзæгтæ рохуаты уадзгæ не сты (ома кавказаг адæмты æвзæгтæ. – Ред.), уымæн æмæ нырма тынг бирæ æнусты цардзысты. Мин азы дæргъы араббæгтæ Дагестаны хицауиуæг кодтой, фæлæ уыцы бæстæйы адæмты æвзæгтæ абон дæр сты цардæгас. Цасфæнды æвзæгтæ куы ахуыр кæнæм, уæддæр нæхи мадæлон æвзаг нæ зæрдæйы, нæ зонды, нæ тугдадзинты куыд уарзонæй æрцæры, афтæ иу æвзаджы бон дæр нæу. Æрмæстдæр мадæлон æвзаджы фæрцы равдисæм нæ удысконды, нæ хъуыдыты хæдхуызтæ. Уый хауы æппæт дунейы адæмты æвзæгтæм дæр. Уæдæ хохæгтæм дæр ахæм цæстæй кæсæн нæй, цыма æнæвзаг сты. Рохгæнгæ нæу, Хуыцау сæ хæдбар æвзæгтæй кæй фæхайджын кодта, уый. Уыцы мадæлон æвзæгтæ иттæг ахъаз сты, хохæгты ахсæнмæ ног хъуыдытæ хæццæ кæнынæн...

(«Сборник сведений о кавказских горцах»,
т. III. **Б. Услар**. «О распространении грамотности между горцами»).

* * *

Уыцы æвзæгтæ (ома кавказаг адæмты æвзæгтæ. – Ред.) магуыр сты, зæгъгæ, уый у бынтон рæдыд хъуыды æмæ йæ парухат кæнынц, æппындæр сын чи ницы зоны, ахæм адæймæгтæ. Æвзæгтæ, зæгъæн куыд нæй, афтæ хъæздыг сты грамматикон формæтæй æмæ æвдисынц хъуыдыйы тæккæ æмбæхстдæр фæлгъуызтæ. Раст у, хохæгтæ райстой араббаг æмæ тюркаг дзырдтæ, мæнæ ныр уырыссаг дзырдтæ куыд исынц, афтæ, фæлæ уый ницы диссаг у. Уырыссаг æвзагмæ дæр Петр Фыццæгæмы рæстæджы æрбахауд бирæ фæсарæйнаг дзырдтæ, фæлæ уый æппындæр йæ магуырдынадыл дзурæг нæу. (Ацы ныхæстæ дæр загъта **Б. Услар** уæлдæр амынд уацы, «Сборник сведений о кавказских горцах», зæгъгæ уыцы чиныджы III томы, 28 фарсыл).

* * *

Адæмæн се ‘взаг у сæ уды фарны табуыагдæр дидинаг. Уый хус никуы кæны – æнусты дæргъы алы хатт дæр ногæй райхæлы.

Константин Ушинский

АЛЫХУЫЗОН ХАБÆРТТÆ

* * *

Уæрæсейæн йæ сæйраг бæллæх Путин нæу, стæй йæ хæлæрттæ дæр не сты, ай-гъай. Уæрæсейы сæйраг бæллæх у дымысдæрты егъау æфсад. Дымысдæртæ сæхи афтæ дарынц, цыма сæ хицау сæ уд, сæ дзæцц у, æмæ иудадзыг сæ сæры зилдух кæны иунæг хъуыды: Кремлырдæм сæ кæцы фарс раздахой, стæй куыд арæхстджындæрæй æркъæдз кæной сæ астæутæ. Президенты фыццаджы-фыццаг уыдон æфтауынц цæсты.

*Олег Ролдугин,
Собеседник, №13, 2016*

* * *

Æхца нæм цъыфæй къаддæр нæй. Æрмæст сæ алкæд нывыл пайда кæнын нæ зонæм.

*Андрей Макаров,
Паддзахадон Думæйы бюджет
æмæ хъалонты комитеты сæрдар,
Собеседник, №13, 2016*

* * *

Зындгонд азербайджайнаг миллиардер Мубариз Мансимов йæхимæ æркæсын кодта æнæхъæн Турчы бæстæ. Сихор цы рестораны кодта, уым хæринæгты æргътæ сты тынг зынаргъ, вæййынц дзы æрмæст бонджынтæ. Иуахæмы ресторанмæ бацыд иу заронд ус æмæ куырда хæринаг. Фæлæ рестораны кусджытæ магуыр заронды æддæмæ тæрын байдыдтой. Мубариз уый куы ауыдта, уæд хæрæндоньы хицаумæ барвыста, рацу-ма, зæгъгæ. Хицау ын бамбарын кодта, ацы ресторан, дам, бонджынтæн у, заронд усмæ та сихор скæныны фаг æхца нæй. Миллиардер ын дзуапп радта, ныртæккæ, дам, ам цы адæм ис, уыдоньы се ‘ппæты дæр арвит – æндæр рæтты, дам, бахæрдзысты, æнæхъæн бон, дам, ресторан мæ бар фæуæд, магуыр заронд

усæн та, дам, дзадджын фынг æрæвæрын кæн тæккæ зынаргъдæр хæринæгтæй, æз, дам, йæ бæсты бафиддзынæн. Ноджы, дам, сылгоймагæн бамбарын кæнут, алы бон дæр сихор æмæ æхсæвæр хæрынмæ ардæм куыд цæуа, афтæ. Æппæт хæрдзтæ, дам, æз мæхимæ исын.

Турчы дæр æмæ Азербайджаны дæр æхсызгонæй сæмбæлды-сты уыцы хабарыл.

20-æм æнусы райдайæны ма ахæм ми бакодта æндæр азербайджайнаг миллионер Гаджи Зейналабдин Тагиев. Уый Германы иу стыр рестораны хицауæн 100 азы æмгъуыdmæ, хæрд æмæ нозтæй дзаг чи уа, иу ахæм фынгæн цы хæрдзтæ æмбæлы, уыдон рагацау бафыста æмæ бафæдзæхста: йæ дзыпп кæмæн нæ амона, ахæм азербайджайнаг ардæм куы 'рбафта, уæд-иу уыцы фынджы уæлхъус æрбадæд æмæ йæхи хорз фенæд.

ÆЦÆГ ЦАУТÆ

* * *

Иуахæмы Иоганн Штраусæн загътой, иу сылгоймаджы, дам, демæ базонгæ уæвын фæнды æмæ куры, цæмæй йæ хъазтизæры вальс акафынмæ рахонай. Штраус ахæм дзуапп радта:

– Хатыр мын уæд, фæлæ кафын нæ зонын, уæлдайдæр мæхи фыст вальстæм гæсгæ. Ныффыссын сæ мæ бон ваййы, фæлæ мæ къæхтæм кафыны курдиат æппындæр нæй.

* * *

Джакомо Пуччини æвæджиауы оптимист уыд. Иухатт йæ къах асаст æмæ рынчындонмæ бахауди. Дыууæ боны фæстæ йæ йе ‘мбæлттæ бабæрæг кодтой. Куыд дæ, зæгъгæ йæ куы бафарстой, уæд сын уый дзуапп радта:

– Мæнæй амондджындæр а зæххыл ничи ис. Цыртдзæвæн аразын мын байдыдтой!

– Уый та дын цы ныхас у? Хынджылæг ма кæн!

– Нæ кæнын хынджылæг, зæрдиагæй зæгъын, – дзуапп радта композитор æмæ сæм йæ гипсы æвæрд къах равдыста.

* * *

Мæскуыйы университеты аудиторитæй иуы профессор лекци каст æмæ йын фæхъыг, Виссарион Белинский йæхи хорз кæй нæ дардта, уый æмæ йæм дзуры:

– Белинский, раст цыма туасыл бадыс, уыйау цы раздыхс-баздыхс кæныс? Фæстагдæр цы хъуыдыйад загътон, уый ма мын радзур.

– Ды фæстагдæр загътай мæнæ ахæм хъуыдыйад: «Белинский, раст цыма туасыл бадыс, уыйау цы раздыхс-баздыхс кæныс?» – дзуапп ын радта Белинский.

* * *

Карл Маркс йæ царды бонты уарзта æрмæстдæр иу чызджы – бурдзалыг кæрдæгхуызцъæхдзаст Женнийы. Уый уыди бароны

чызг, Марксæй цыппар азы хистæр, уæздан æмæ зонджын. Иухатт Триры хъазтизæры Женный банымадтой æппæты æгъдауджындæр æмæ каджындæрыл. Дзурджытæ йыл бирæ усгуртæ уыди, фæлæ чызг равзæрста Марксы æмæ йæ фыр-буцæн хуыдта «къаннæг сау хъæддаг лæг».

* * *

Кæддæр Эйнштейн уазæгуаты уыди Бельгийы къарол Альбертмæ. Сихор куы скодтой, уæд уазæгæн равдыстой чысыл концерт. Архайдта дзы къаролæн йæ ус дæр. Концерт куы фæци, уæд Эйнштейн къаролы усмæ бацыд æмæ йын афтæ:

– Дæ бæрзонддзинад! Иттæг хорз ахъазыдтæ. Фæлæ ма дæ къаролы усы професси та цæмæн хъæуы?

* * *

Иуахæмы студенттæ бафарстой академик В. Амбарцумяны, ныры рæстæджы, дам, астрономи цæмæн хъæуы. Номдзыд астроном сын дзуапп радта:

– Адæймаг хуыйæ цæмæйдæрты хицæн кæны. Зæгъæм, адæймаг хаттæй-хатт арвмæ скæсы, хуы та – никæд!

* * *

Хемингуэйи-иу арæх æфхæрдтой алыхуызон ницæйæгтæ. Иуахæмы Мэриимæ бадти бары. Уыцы рæстæг æм цавæрдæр америкаг журналы уацхæссæг бацыд æмæ фæхъæр ласта:

– Мæнæ кæй уынын, мæнæ!

Стæй азгъордта буфетмæ арахъхъы авг æлхæнынмæ. Фæлæ йын Хем афтæ:

– Æмæ æз куынæ нуазын.

– Мæнг зæгъыс. Æз куы ‘рбацыдтæн, уæд дын дæ къухы арахъхъæй дзаг агуывзæ куы федтон!

– Раст мæ нæ бамбæрстай, мæ лымæн лæг – æз алы фаджы-стимæ нæ фæнуазын.

Хемингуэй æдзухдæр æргомдзырд уыд. Уымæ гæсгæ дзы халæггæнджытæ сæ удхæссæг уыдтой.

* * *

Инæлар Михаил Дмитриевич Скобелев тынг хъыг кодта, йæ хорз æмбал кæй амард, ууыл. Дохтыр æй кæй нæ фервæзын

кодта, уый йын стыр масты хос уыд æмæ йæм инæлар тызмæгæй дзуры:

– Гъы, номдзыд хосгæнæг, æцæг дунемæ бирæ адæмы бар-выстай?

– Уæллæй, ды кæй барвыстай мæрдтæм, уыдонæй иу дæс мины къаддæр, – дзуапп раттынмæ фацарæхсти дохтыр.

* * *

Адæм зынгæй тæрсæгау тарстысты паддзах Александр Ертыккæгæмæй. Иу хиуарзон министр бартхъирæн кодта, æз, дам, мæ куыстæй цæугæ кæнын. Уыцы ныхæстæ фехъусгæйæ йын паддзах йе ‘фцæгготыл æрхæцыди, бауыгъта йæ чысыл къæбылайæу æмæ йын загъта:

– Дæ дзурæнтæн уаг зон. Мæн куы бафæнда, уæд дæ цъыма-рамæ азыывытт ласдынæн, æмæ дын цы ‘мбæлы, уыдæттæ æххæстæй зæгъдынæн!

* * *

А. П. Ермолов командæ кæмæн кодта, уыцы сармадзаны ротæмæ æрбацыд инспектор А. Аракцеев. Ротæйы бæхтæ хорз уавæры нæ уыдысты, æмæ инспектор уый тыххæй бауайдзæф кодта командирæн:

– Ды уый зоныс, æмæ ацы уавæрæй аразгæ у дæ кад?

– Ме ‘намондæн зонын, – дзуапп радта Ермолов. – Нæ кад фылдæр хатт фосæй аразгæ вæййы.

* * *

Алексей Навальный рассказал, что первый вице-премьер РФ Игорь Шувалов нередко пользуется дорогим частным самолетом. На вип-борту летает не только он сам, но и собаки породы корги, которых жена Шувалова возит по всему миру на выставки. Песики, по ее словам, «защищают честь России»...

Подражание Есенину.

Дай, пес, на счастье лапу мне!
Ты по заслугам стал моим героем.
Ты всех людей счастливее в стране,
Давай с тобой поэтому повоем.

Стабфонд, признаем честно, еле жив,
Политика уже, по сути, в морге,
У населения нету перспектив –
В порядке лишь шуваловские корги.

При виде их смягчится и злодей.
Они играют, скачут, ловят мячик..
Чем дольше, так сказать, терплю людей,
Тем больше, так сказать, люблю собачек.

Я слыхивал от разных голосов,
Свои инсайды шепчущих с испугом,
Что даже вождь сильнее любит псов,
Чем грешных нас. И это по заслугам.

Мой милый корги! Я скажу и сам:
Вы, псы, гораздо реже предаете.
На выставки и в гости к прочим псам
Летаешь ты на частном самолете.

Тебя на нем сажают в бизнес-класс,
Приносят кофе, книги, угощенья..
И правильно! В отличие от нас,
Ты б не стерпел плохого обращения.

Мы склонны к раболепию и греху,
 Покорны порке, радуемся корке,
 И нас никто не любит наверху,
 А любят лабрадоров или корги.

С чего стучит Навальный пяткой в грудь?
 Я вижу толк в моральном компромиссе:
 Пусть будет хорошо кому-нибудь.
 Хотя бы псу.
 Спасибо, что не крысе.

Он честный малый, преданный без фальши,
 Не тырит ни бабла, ни киловатт...
 А наш народ пускай потерпит дальше,
 За все, в чем был и не был виноват.

*Дмитрий Быков.
 Собеседник, № 27, 2016*

Редакторæй. Æппæтæй диссагдæр уый у, æмæ чиновниктæй алкæй ус дæр, фырт дæр, чызг дæр, усы мад дæр, усы фыд дæр æмæ иннæ къабæзтæ дæр æмбисонды курдиаты хицæуттæ, намæ та кæлæнгæнджытæ кæй сты, уыйеддæмæ сæм æрвылбон (хатгай та æрвылсахат) милуангæйттæ æфтиаг цы мадзалæй æрбахауы? Мæнæ цы фыссы газет «Аргументы и факты»: «На 52% за год выросли доходы жен губернаторов»! (АиФ, № 24, 2016).

Уыцы иу рæстæг Уæрæсейы цæрджытæн, официалон бæрæггæнæнтæм гæсгæ, сæ цыппæрæм хай (25 процентмæ æввахс) мамæлайы къæбæрæй цæры, йæ къухтæм æмхасæнтæ кæны. Цæвиттон, Тютчевы загъдау, «Уæрæсейæн зондæй бамбарæн нæй». Æниу æй Лермонтов куыд хуыдта («цагъартæ ‘мæ æлдæртты бæстæ»), ахæмæй нæ баззади 175 азы фæстæ дæр!?

УЕЛÆМХАСÆН

Зынгæ уырыссаг поэт æмæ тæлмацгæнæг Михаил Синельниковыл сæххæст 70 азы. Бирæ хæрзты ба-
цыд уый ирон литературæйæн: уырыссаг æвзагмæ
раивта нæ фыццаг поэт Мамсыраты Темырболаты
чиныг, Къостайы, Секъайы, Созыры, Токаты Али-
ханы, Цæрукъаты Алыксандры, Нафийы, Малиты
Васойы æмæ æндæр ирон авторы уацмыстæ.

Поэт уыдис Ирыстоны, нæ адæмы, нæ æрдзы
æвæджиауы фидауцы тыххæй ныффыста къорд
æмдзæвгæйы – джиппы сæ уадзæм журналы ацы
номыры.

Михиал Синельников ирон адæммæ цы зæрдæ
дары, уымæн æвдисæн у ахæм хабар дæр: Беслæны
цы æвирхъау бæллæх æрцыд, ууыл тынг фæрыст йæ
зæрдæ æмæ зианджынтæн сæрвыста, йæ фадат цас
амыдта, уыйбæрц æхца.

Нæ зæрдæ дын зæгъы, Мишæ, æнæниз цард дæ
кæстæртимæ æмæ ног æнтыстытæ де сфæлдыстадон
куысты.

Редакци

Михаил СИНЕЛЬНИКОВ

СТИХОТВОРЕНИЯ

УЩЕЛЬЕ

Одинокое дерево там зацвело.
Розовеет, не зная опять,
Что вселенную тайное гложет жерло,
Только ты это сможешь понять.

Там всё те же на месте стоят облака,
Где на них ты глядел молодой.
И привычно всё та же грохочет река
С леденящей ладони, водой.

Ты узнаешь, как сладостна эта вода.
Даже если подобно воде,
Торопясь, ниоткуда идёшь в никуда
И следа не оставишь нигде.

АЛАНИЯ

Нежно-синяя, густая
И соленая вода,
И народ, от стен Китая
Добежавший – вон куда!

Был он сабельный и резкий,
Но вошло в его черты
Много греческой, черкесской,
Силой взятой красоты.

По-ликийски малорослый,
Но плечист, как славянин,
Он коня сменял на весла
Для бушующих равнин.

Позабылась в этой сшибке
Кочевых костров зола,
Но всегда в его улыбке
Много жгучего тепла.

Лукоморье, лукобровье...
В темном море до утра
Стонут пролитые крови,
Блещут слитки серебра.

В ОСЕТИИ

Все в свой час приходило донине,
Значит, вовремя в память вошли
Город мертвых в Даргавской твердыне
Животворная зелень земли.

В этой жизни немного остылой,
В этом небе, поблеклом слегка,
Мчатся тучи с немыслимой силой
И, слабея, стоят облака.

В отдалении от этих селений
Неожиданно тронет меня
Постарения холод осенний,
Озарение вечного дня.

Словно ставший незримой основой
Слова нартов и речи Коста,
Реет ветер прямой и суровый
И тревожит снегов чистота.

ОСЕТИЯ

В гибкости этих плясок —
Скученность скудных сёл,
Легкость, с какой подпасок
Стадо по склонам вёл.

Землю клинком делили,
Горская речь крепка,
В этой голодной силе
Слышится звон клинка.

И желобов свирели
Жалобный голос крут –
Плача о безземелье,
Злую любовь клянут.

Словно в забытом склепе
Скрыт воскрешенья клад,
Стоны о скифской степи
К солнцу сквозь смерть летят.

АУЛ

Давний мир семейных башен,
Родовых селений быт,
И приедем чужд и страшен,
И потомством позабыт.

Только ветру отзвук чести
Никогда не надоест –
Скорбный голос кровной мести,
Плач похищенных невест.

Над расколотым кумганом,
Над камнями оград
С гулом сиплым и гортанным
Вихри зимние летят.

Но внезапно, как мятежник,
Укрывавшийся во мгле,
Пробуждается подснежник
На оттаявшей скале.

И трава шумит, вставая,
Оплетая всё подряд,
Будто летопись живая
Выселений и утрат.

Словно выводок змеиный,
Вдруг тропинки расползлись,
И вздохнула над низиной
Неучастливая высь.

ДЕМОСФЕН

Похож на осетина Демосфен,
Речистый сын фракиянки безгласной...
Прошли года печальных перемен,
Где этот город риторично-красный?

Ну да, немало ходит среди нас
Потомков давних и шумливых рас...
Зачем я в ссоре с вами, осетины?
Вновь не увижу я Владикавказ,
Казбека светоносные седины...

Понурые фигуры скифских ваз
Бредут в обнимку, во хмелю едины.

ВОСПОМИНАНИЯ О ВЛАДИКАВКАЗЕ

Как прежде, черен бурный Терек
И звучен лермонтовский стих,
Где большеглазый офицерик
Промчался на перекладных.

Еще Вахтангов там родился,
Дом грязновато-красный цел...
Я там, влюбившись, заблудился
И скрылся, взятый на прицел.

Успокоительные ванны
В ту пору мне не помогли.
Тревожен город был туманный,
И утро брезжило вдали.

Теперь мне чудятся закаты,
И четко вижу в эти дни,
Как были зданья розоваты
Под солнцем будущей резни.

ПАМЯТЬ ОСЕТИИ

Ахсару Кодзати

Во льдах Осетии зеркальных,
В её снегах светло-печальных,
Среди лугов, среди лесов
Разносится по Иристону
Какой-то звук, подобный стону,
Какой-то отдалённый зов...
Иль это целый мир незримый,
Как бы придавленный горой, –
Языческий, неутолимый
Свой голос подаёт порой?
И на заре в Даргавсе старом
Чуть брезжит проблеск тайных сфер,
И вдруг – дохнёт кузнечным жаром
От пламенеющих пещер.
Где уползают кольца змея
В глухой туман и в облака,
Вдохни всей грудью воздух Цея,
Бодрящий ветер ледника!
Чтоб эти длинные ущелья,
Огнём и холодом дыша,
На встречу с духом подземелья
Прошла бесстрашная душа.

ПЕРЕВОДЫ

Коста ХЕТАГУРОВ

БЕЗУМНЫЙ ПАСТУХ

Как-то в глубину провала
Глянул с круч пастух.
Облако внизу лежало,
Словно взбитый пух.

К шерсти плотной, белогривой
Тянет – под откос.
Встал на глыбу у обрыва, –
«Прыгну!» – произнес.

«Стадо надо мной, на скате,
Пусть поест пока,
Ну, а я на этой вате
Подреблю слегка...»

Широко взмахнул руками
В легких рукавах, –
«Гоп!» – как мяч над облаками...
И разбился в прах!

ЗНАЮ

Знаю, – из приличья плача,
Скажут праху моему:
«Мир тебе! Вот – беда!
Жизнь твоя уж ни к чему!»

Что-нибудь зарезать нужно –
Кто постится в день такой? –
Все меня, наевшись дружно,
Помянете аракой.

День меня здесь помнить будут,
Для речей довольно дня,
После – камень позабудут,
Укрывающий меня.

Сека ГАДИЕВ

РОДИНА

Взирают горы – кто выше ростом?
Ледник осколком сорвался в роздымь.
Угрюмо склоны на склоны глянут –
Отроги делят, отроги тянут...

Потоки требуют, кипя в провале,
Чтоб скалы скорбные им подпевали.
Не море – туча, чернее сажу,
В теснинах грянув, застлала кряжи.

Вершины черной мрачнеют кручи,
Не видно гребней за толщей тучи.
Рододендроны, склоняя кроны,
Роняют ветру мольбы и стоны.

Созур БАГРАЕВ

СОН

Тени встали
В карауле
Гор дигорских круто.
Лунный блеск. Зима.
Уснули
Мертвецы Мацуты.

Леденеют
Склепов недр –
Неживых жилища.

Подпевают
Вою ветра
Сторожа кладбища.

Словно плакальщицы,
Совы
Стонут в час кручины.
Ничего не ждут.
Суровы,
Сумрачны руины.

Но с горы Кареу
Мчится
К ним орел,
И плещут
Крылья старой, сизой птицы,
Слышен голос вещей.

– Встаньте, мертвые!.. –
Сзывая,
Вьется на погосте.
...Озираясь и зевая,
Затрещали
Кости.

1926

ФАРНА¹

Мне приснилось: над стремниной
Гребень тучи выплыл вдруг.
Бог, создавший нас из глины,
Избавляет мир от мук.

Грома вырвались раскаты.
Град ударил. Все темно...
Жито сбито с ног и смято,
Колос выронил зерно.

¹ Фарн (фарна) – счастье, благоденствие, мир.

Гложет горы пламень жгучий,
С берегов траву содрав,
Камни в пропасть мчатся с кручи,
Прямо в стонущий Ираф¹.

Лава пламенной метели
С гулом по холмам пошла.
Неужели в ней сгорели
Наши горести дотла?

Даль ясна и светозарна...
Так нам грезилося не раз.
Пой же, брат мой, благодарно!
Фарна посетила нас!

Алихан ТОКАЕВ

БУСИНА ЖЕЛАНИЙ

Сонет

Отныне каждый мой сбывается каприз,
Желаний бусина мной правит, мысли зная,
Она – от солнца вся, в ней – сила неземная,
Она целит недуг, который грыз.

Ее не дали мне Артхурон² иль Дзивгис³,
Иль Сафа с Уациллой, я дивный отблеск рая
Сам отнял у змеи, и в бусине, пылая,
И черный яд застыл, и высверк искр завис.

Теперь я воспарю к небесному притину,
От Света брошу луч на отчие края,
И странствовать пойдет по миру тень моя.

¹ Ираф – название реки.

² Артхурон – миф. покровитель огня, домашнего очага.

³ Дзивгис – название святилища в Куртатинском ущелье Северной Осетии.

А я в подземный мрак взгляд изумленный кину,
И лучшую из грез все буду сеять я,
И рухну в сердце тьмы, в пустую сердцевину.

Между 1915 и 1920

* * *

Сердце золоту не радо
Сердцу золота не надо –
Радуюсь росе –
Пусть она в траве сверкает.

РАЗНОЦВЕТНАЯ БАШНЯ

Сонет

Я и улыбкою внезапною дитяти
И стоном пахаря, что вечно сердце рвет,
Войной злосчастною с кровавой сыпью, в год,
Несущий тьму стране и так уж мрачной, кстати,

И воем зимних бурь на каменистом скате,
Боками черными всех мерзнувших сирот
И безысходностью от собственных невзгод, –
Пою, всем сонмом душ рыдаю об утрате.

Из этого всего я нынче башню строю.
Окрасит камни кровь, рыданье окропит,
Добра и Правды прах в растворе все скрепит.

Твердыня блеском слез вся вспыхнет над горою,
И, много лун и солнц впечатавши в гранит,
Внутри ее огонь немеркнувший укрою.

1919 (?)

Александр ЦАРУКАЕВ

* * *

Приснился я себе какой-то глыбой дикой:
Как сфинкс египетский в пустыне я стоял
Всего, что на земле и под землей, владыкой.
Шел ливень без конца...

И двинулся обвал...

Самум, как злой щенок, хватал мои колени,
Чело обвил туман, как черная змея,
Цепь молнии

меня

хлестала в исступленьи...

В свой образ каменный

вступить

решился я.

И снова грянул гром...

В свои уйдя глубины,

Я вижу Дантов ад,

стою на самом дне...

Обрыв моей стези,

конец моей судьбины,

Ночь вечная вокруг...

И страшно стало мне.

Обратно повернуть?... Да уж не ходят ноги!

На месте постоять?... Но сердце так болит...

Вдруг стены озарил огонь ночной тревоги,

И что-то шевелит

громады черных плит!

Из щели свет бежал

струею золотою...

Стенанье жалкое теснину потрясло.

О, боже! Еле жив, распастан под плитою,

Лежал ребенок там

и кашлял тяжело...

Отпрянув, я бегу из сумрака темницы...

«Стой! Выслушай меня!

Бедняга, погоди!

Поближе подойди, не бойся наклониться!» –

Промолвило дитя...

И страшен хрип в груди.

И вот я подошел и говорю несмело:

«Кто ты такой, ответь?

За что наказан ты –

Рожден в проклятый день для этого удела?» –

...И силюсь приподнять нависший край плиты.

«Беспомощный слепец,

очнись, себя не мучай!

Не узнаешь меня,

так угадать сумей...

А ты – ничтожней всех

из нечисти ползучей!

Пойми, пойми, я здесь – по милости твоей!

Я в сердце жил твоим и в помыслах...

И что же –

Ты сам зашил мой рот, глаза мне завязал...

С разбитым костяком и содранною кожей

Младенца бросил ты безжалостно в провал.

Зачем с улыбкой ты не дал мне к свету выйти?

Быть может, чист и прям, я знал бы верный путь!

Быть может, счастье нес невиданных наитий

И миру мог сказать иное что-нибудь!

Столетье длился день в безвыходном затворе,

Тысячелетье – год...

неправедно казня,

По телу моему прошли земные хвори,

Мучения небес упали на меня.

Тобой давно забыт, я – как зарытый в землю,

Но знай, что для меня

нет смерти!.. Я живу!

А ты – иссохший ствол, стоишь, весне не внемля,
Ты – пепел, я гора, что рвется в синеву!

Я – Прометея кровь, упавшая на глину,
Я – Истины огонь, враг демонов,
и сам
Замшелую плиту сегодня опрокину,
Я человеку вновь
свой чистый пыл отдам!»

И, молнией разбит,
я рухнул на колени:
«О, возвратись ко мне!»
«Ничтожный, скройся с глаз!
Пойми же ты, пигмей, смешны твои моления,
Я уж давно не твой... Что общего у нас?»

«Вернись ко мне!
Себя
готов я клясть отныне...»
«О, нет! В трясине жить невыносимо киту,
Горячей головни не сохранить в мякине,
Гиганту не пройти по шаткому мосту.

Прочь!..
Ну, а мне – лежать, стонать, забыться в яме,
Что вырыта тобой...
Здесь не видать ни зги...
Ты ползай по земле, простясь навек с мечтами,
От тени собственной,
как дикий зверь, беги!»

Под ливень,
в бури шум, протяжный, как стенанье,
Из ночи вековой
я вышел, еле цел...
Взглянул я на свое немое изваянье:
Сфинкс рухнул под огнем
небесных гневных стрел!..

СТИХИ, НЕ СКАЗАННЫЕ МАТЕРИ

*В мой смертный час
Кто мать ко мне позовет?*

Из народной песни.

1

Солнце рухнуло наземь,
 рассыпались звезды-осколки,
В небо немо гляжу,
 но беде не поможешь моей.
В эту землю ушло солнце,
 путь оборвавшее долгий, –
Мне уж мать не позвать
 и вовек не откликнуться ей.
День мой светлый ушел,
 и в кромешной ночи сиротою
Стал седой человек...
 Под ногами скользит гололедъ...
Люди, как добресть,
 как вернуться в жилище пустое,
Как мне вас обходить,
 чтоб своею бедой не задеть?
Странно: слезы не мерзнут,
 хоть стужа сковала округу,
Женский плач – словно клин
 рассекающих высь журавлей.
Отзывается вьюга, как друг, сострадающий другу,
Да уж мать не позвать,
 мне вовек не откликнуться ей...

2

Есть проклятье у нас:
«Пусть закроется дверь за тобою!»
Вьюга в горестный час
Скрыла след ледяною крупюю.

Вот распахнута дверь,
И очаг чуть дымится,
Верю я и теперь:
Ты должна возвратиться...

День пришел второпях,
Ты не вышла навстречу,
Сохнут кадки в сенях,
Приближается вечер.

И порог не мели,
И не верит он снова,
Что в такой ты дали,
Где не слышится зова.

Дом – как высохший рог,
Пуст очаг обветшалый.
Жизнь ушла за порог,
За тобой убежала.

Замер дом-сирота
И молчит бездыханно.
Настежь – дверь... Пустота –
Словно рваная рана.

3

Нет, не грянули трубы и колокола,
Только вестник с печалью прошел по аулам
Незаметная горская мать умерла –
И жила незаметно и тихо уснула!

Но пришли попрощаться по свежим сугробам
И оплакали горе, равно мне близки,
И родной и чужой. Молчаливо за гробом
Шли и дети, и женщины, и старики.

Сколько ласковых слов и участия на свете!
Доброту ее вспомнили все в эти дни.
Так печально глядели аульские дети,
Словно мать хоронил здесь не я, а они.

Цъары фæрстыл:

2. Елойты Анна. Къоста.

3. Калманты Батыр. Къоста æмæ хъыгтæнæг зæд.

2. Дзанайты Азанбег. Къоста йæ геройты ‘хсæн.

* * *

Шеф-редактор

Корректор

Дизайн

Компьютерный набор

Ирида КОДЗАТИ

Заира КАРАЦЕВА

Залина ГУРИЕВА

Марина КИРГУЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель и издатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http: // www.mahdug.ru.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

Подписано к печати 10.09.16. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 553. Цена свободная.
Выход из печати 30 октября 2016 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Индекс 73247